

40/1

MAY 2020
40. ÅRGANG

PAPYRUS

TIDSSKRIFT FOR DANSK ÆGYPTOLOGISK SELSKAB

Amulet af Bes i
Det Ægyptiske
Museum i Cairo.
Foto LM.

4 Billedet af Bes *Lise Manniche*

28 Den upågtede mumie i Cambridge *Mette Gregersen*

32 Fækalier i ægyptisk lægekunst *Lise Manniche*

38 Helvedes Magter: En dødelig forbandelse fra middelalderens Ægypten *Korshi Dosoo*

41 Nekrolog: John Richard Harris *Paul John Frandsen*

46 Siden sidst *Louise Alkjær*

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, cand.
mag., underviser på
Folkeuniversitetet

Korshi Dosoo, PhD fra
Macquarie University,
Sydney, nu engageret i
et projekt om koptiske
magiske papyri ved

Julius Maximilian Uni-
versitet i Würzburg

Mette Gregersen, cand.
phil., underviser på
Folkeuniversitetet

Lise Manniche, mag.
art., PhD, tidligere
ekstern lektor på Køben-
havns Universitet

ENGLISH ABSTRACTS

The image of Bes

Lise Manniche

Written as a companion to the exhibition 'Bes – Demon god and protector of Egypt' in Copenhagen, this essay traces the iconography of the Bes image as it appears throughout some two thousand years in official art and architecture as well as in small scale representations. Sporting a variety of names and epithets, the deity manifests himself (occasionally herself) at all levels of society; along the Nile, in the oases, and in Nubia; and in a variety of contexts, primarily in a protective capacity, most frequently in connection with procreation and childbirth and as a protagonist in the drama of 'the distant goddess'.

The mummy of Hermione: a wise woman in Cambridge

Mette Gregersen

In the Roman period an Egyptian woman named Hermione lived and died in the town of Hawara in the Fayum. Excavated by Flinders Petrie in 1910-1911 the mummy soon joined Petrie and his wife in England to be exhibited at University College. It was subsequently acquired by the all female Girton College in Cambridge for the reason that Hermione was a learned woman, a *grammatike*. The author discusses this title and its implications and also draws in a mummy now in the Ny Carlsberg Glyptotek in Copenhagen, found in close proximity to Hermione.

Excrements in Egyptian medicine

Lise Manniche

In recent times the bacterial flora of faeces has proven to be an interesting research topic relating to its use in medicine. Although excrements were generally shrouded in taboo, not only did the Egyptians take a keen interest in their own digestion, but pharmacists included both human and animal faeces in their remedies. It is not immediately obvious to what extent the medicinal properties of faecal bacteria were recognized, but an assortment of their recipes presented here makes for interesting reading.

Powers of Hell: a deadly curse from Medieval Egypt

Korshi Dosoo

Somewhere near Asyut in Upper Egypt around the tenth century AD, someone wanted to destroy a man named Haron. He wrote a deadly spell in Coptic on not just one, but three rib bones and buried them in the tomb of an ancient Egyptian. The author discusses the mechanics of such practice and has even located a wall painting to illustrate the crucial moment of annihilation.

PAPYRUS udgives af

Dansk Ægyptologisk Selskab

c/o Carsten Niebuhr Afdelingen ToRS

Københavns Universitet Amager

Karen Blixensvej 4, bygning 10

2300 København S

Hjemmeside

www.daes.dk

DÆS e-mail

mail@daes.dk

Papyrus e-mail

lise@mannique.org

Bank

Danske Bank

1551-0007347383

Bestyrelse

Tine Bagh (formand)

Else Steenberg (sekretær)

Louise Alkjær

Diana H. Barfod (kasserer)

Paul John Frandsen

Mette Gregersen (næstformand)

Ole Herslund

Mette Holst

Merete Allen Jensen

Lise Manniche (Papyrus-
redaktør)

Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)

Louise Alkjær

Elin Rand Nielsen

Rune Nyord

Grafisk design

Merete Allen Jensen

Tryk

P.E. Offset, Varde

Eftertryk kun tilladt med skrift-
lig tilladelse fra redaktion og
forfattere.

ISSN 0903-4714

Omslagsbilleder Bes og Taweret
på armlænet af en stol med
Satamons navn, fundet i hendes
bedsteforældre Yuya og Thuyus
grav i Kongernes Dal. Det
Ægyptiske Museum, Cairo.
Foto LM.

Redaktionelt

Med dette nummer fejrer vi særudstillingen “BES. Dæmongud og Ægyptens beskytter”, der kan ses på Ny Carlsberg Glyptotek i København i 2021.

Den var oprindeligt programsat til sommeren i år, og dette nummer af Papyrus var omhyggeligt timet derefter, men udstillingen, der arrangeres af Tine Bagh, er som alt andet blevet udsat. Den nåede at blive vist i Amsterdam i det tidlige forår og forventes senere at kunne åbne i Hannover. Den lille gud kommer vidt omkring. Til at supplere Glyptotekets katalog, der også rummer essays om forskellige Bes-relaterede emner og afbildninger af figurer i museets samling, har Papyrus-redaktøren forfattet en længere artikel om gudens ikonografi gennem tiden og den kontekst, han havde sit virke i. I Amsterdam afholdtes et seminar om Bes, og det var også planlagt i København, hvor det vil blive taget op snarest muligt. Det afspejler den popularitet, Bes nød i oldtiden både hjemme og uden for Ægyptens grænser.

Efter omtale i den engelske presse kom der fokus på en lærd kvinde, hvis jordiske rester meget passende opbevares på Girton College i Cambridge. Mumien stammer fra et fund, der også indeholdt en mumie, der nu kan ses i Glyptoteket, og vi bad Mette Gregersen om at undersøge denne sag nærmere.

Artiklen om fækalier som ingrediens i medicin udsprang af en samtale, som redaktøren havde sidste sommer med en lægebekendt, der netop havde fokuseret på dette emne i sit arbejde. Det var nærliggende at undersøge, hvordan de gamle ægyptere forholdt sig til den slags, da de jo blev kendt for deres kompendier med recepter, der indeholdt særlige ingredienser.

De sociale medier kan både informere og inspirere, og det var på den blog, som Jennifer Cromwell (tidligere knyttet til Universitetet i København) så ivrigt opdaterer, at en uhyggelig forbandelsesformular sprang i øjnene. Den er på koptisk, fra middelalderen, og den afslører en grum manipulering af sårbare sjæle. Indslaget var forfattet af en gæsteskrubent, Korshi Dosoo, der gav os tilladelse til at oversætte det til Papyrus.

LM

Billedet af

BES

Lise Manniche

Den lille Bes fylder meget, især i dette og næste år, hvor blandt andet Glyptoteket fokuserer på ham.¹ Udstillingen begyndte i Allard Pierson Museum i Amsterdam og fortsætter senere i Museum August Kestner i Hannover. Mange har hørt om Bes, og det er næsten altid med et smil på læben at vi taler om ham. Med sin undersætsige skikkelse og sit grimasserende ansigt har han en umiddelbar tiltrækningskraft, næsten lige som vores nisser, en blanding af barn og gamling, og ikke just en skønhedsåbenbaring [fig. 1]. Vi elsker dem alligevel, de er “hyggelige” og gør os trygge. Men her holder ligheden med Bes-figuren også op.

- 1 Udstillingskatalog Tine Bagh, *BES – dæmougud og Ægyptens beskytter*, København (i trykken. Udstillingen i Amsterdam er forlænget til 30. august, og den vises i Hannover fra 5. november til 11. april 2021. Derefter kommer den til København.

Fig. 1 Hoved af Bes-figur, formodentlig en del af et møbel. Fitzwilliam Museum, Cambridge. Ny Rige. Foto LM. Gudens foretrukne hudfarve synes, når der er tale om et bevidst valg, at være mørkegrøn (møbelementer, kulørte ostraka) eller sort (træfigurer, møbeludsmykning). Begge farver hører til samme kategori, der signalerer jordens frugtbarhed. Guld overtrumfer dette, da det er guders ideelle hudfarve.

Mange forskere har forsøgt at “forklare” Bes.² At han havde betydning i alle sociale lag i Ægypten gør

- 2 Der foreligger en ganske omfattende litteratur om Bes i form af artikler o.l., men kun få længere, samlede studier. En nyttig men kortere artikel om Bes-figures historie i moderne tid og udviklingen af hans billede, baseret på forfatterens PhD-afhandling fra New York University 1989 ‘The Bes-image in Pharaonic Egypt’, er Jim Romano, ‘Notes on the historiography and history of the Bes-image in Ancient Egypt’, *Bulletin of the Australian Center of Egyptology* 9, 1998, s. 89-105, hvor især s. 94-101 er relevante i denne sammenhæng. Romano skriver: “Naturligvis er alle forskere opmærksomme på, at ‘Bes’ er et kollektivt udtryk, at Bes-figuren havde sin oprindelse i Ægypten, og at figuren er en af de mest omskiftelige af alle ægyptiske, religiøse billeder. Forfatterens manglende bestræbelser for at udbrede disse tanker til interesserede ikke-specialister har forplumret deres forståelse af et væsentligt element i den ægyptiske religion.” Han nævner ikke færre end 10 navne på en skikkelse med samme karakteristika (s. 89). Se også samme forfatters studie ‘The origin of the Bes-image’, *Bulletin of the Egyptological Seminar* 2, 1980, s. 39-56. Se endvidere en nyere artikel om Bes i græsk-romersk tid af Youri Volokhine, ‘Quelques aspects de Bès’ i Laurent Bricault og Miguel John Versluys (red.), *Isis on the Nile: Egyptian Gods in Hellenistic and Roman Egypt*, Leiden og Boston 2010 (konference 2008), s. 233-255 sammen med hans ‘Dieux, masques et hommes: À propos de la formation de l’iconographie de Bès’, *Bulletin de la Société d’Égyptologie de Genève* 18, 1994, s. 81-95. For et resumé og især diskussion af den “næsten virtuelle” Bes og Bes-lignende dæmoner i dødetroen se Volokhine, ‘Du côté des >>Bes<< infernaux’, i Thomas Römer m. fl. (red.), *Entre dieux et hommes: anges, démons et autres figures intermédiaires. Actes du colloque organisé par le Collège de France, Paris, les 19 et 20 mai 2014*. *Orbis Biblicus et Orientalis* 286, Fribourg 2017, s. 60-87.

ham enestående. Hvis vi skal måle hans popularitet i mængden af de figurer af ham, som har overlevet, rangerer han højt på listen. De spænder i format fra amuletter til kolossalstatuer. Afbildninger af ham findes i stort set alle materialer fra sten og træ til terracotta, fajance, guld og ben.

Vi kender guden som en *type*, en figur hvis virkefelt har været beskyttelse, især i forbindelse med søvn, undfangelse og fødsel, og vi finder ham i grave, templer og huse. I det følgende vil jeg især koncentrere mig om hans udseende og hans miljø – med andre ord: hans ikonografi og kontekst.

Gudens navn

På ét vigtigt punkt er vi dårligt informerede. Mængden af hymner og andre religiøse tekster, der ellers forklarer en guddoms egentlige natur, de aspekter som vi ikke kan aflæse af udseendet alene, er omvendt proportionalt med antallet af billeder af ham. Vi er endda i vildrede med noget så væsentligt som hans navn! Vi har lært at kalde ham Bes, men ægypterne i Mellemste og Nye Rige kendte ikke nogen gud af det navn, for det optræder først i Tredje Mellemtid. I Mellemste og igen i Nye Rige møder vi en gud med flere af den senere Bes’ karakteristika, som endda selv oplyser hvad han hedder: “Jeg er Aha!”³ Fra det 30. dynasti går en lignende fremtoning under navnet Hayt.⁴ I en frise på ydervæggen af det nu ødelagte sent ptolemæiske tempel i Armant syd for Luxor har vi seks figurer, der ser ens ud men bærer forskellige navne og/eller tilnavne

- 3 Kohl-krukke i Petrie Museum UCL 30136: udstillingskatalog Edvard Brovanski m.fl. (red.), *Egypt’s Golden Age: The Art of Living in the New Kingdom 1558-1085 B.C.*, Boston 1982, no. 281, s. 223-224. Navnet står også på to magiske stave (Berlin 14207 og Bruxelles E 2673).
- 4 Nektanebo II’s mammisi i Dendera (se nedenfor). Hartwig Altenmüller forklarer navnet som en afledning af Aha: ‘Hit’, *Lexikon der Ägyptologie II*, kol. 1226-1227.

Fig. 2 Navne og tilnavne i det nu forsvundne tempel i Armant syd for Luxor. Fra Lepsius, *Denkmäler IV*, 65b.

Fig. 3 Relief i British Museum. Gamle Rige. Foto LM.

[fig. 2]: “Bes der ønsker sin ka”, “Bes der samler det hun (Hathor?) elsker”, “Tetenen Tas ledsager”, “Bes der kommer fra gudens land”, “Hayt mammisi’ets store”, “Seped den skarpsindige i sine ...”, “Hayt der oplyser evigheden(?)”.⁵ Navnene kan således bruges sideløbende, men næppe i flæng – der er sikkert et system, som vi endnu ikke har gennemskuet.

Drejer det sig derfor om flere guder, der deler en enkelt guds krop? Eller er det en og samme gud, der udviklede sit repertoire efter forskellige situationer? Vi kan ikke gætte gudens navn alene på grundlag af hans fremtoning, og heller ikke altid efter hans sammenhæng. På grund af denne usikkerhed er mange fagfolk begyndt at anvende udtrykket “Bes-figur” som en mere neutral betegnelse.⁶ I det følgende vil jeg præsentere Bes som han tager sig ud gennem tiden for at vise, hvordan kunstnerne udviklede hans ikonografi på tværs af hans roller og til forskellige formål.

5 Fra Lepsius, *Denkmäler IV*, 65b citeret af Volokhine s. 241-242. Udsmykningen er udført under Cleopatra VII og Cæsarion. Læs mere i en forelæsning af Christophe Thiers: <https://journals.openedition.org/ast/168>

6 Romanos forslag (Bes image).

Gamle Rige

Den tidligste billedreference til noget, der tangerer Bes-figuren, finder vi i et gravrelief fra Gamle Rige, der viser en procession af kvinder (*hnryt*) og unge nøgne mænd, der betegnes som *šdht*. Mens disse holder grene, bære en anden en kattedyrsmaske [fig. 3]. Ørerne er imidlertid ikke de runde løveører, men en huskats spidse ører. Personen er afbildet på konventionel vis, og også masken ses i profil. Vi kan ikke bruge det til så meget til vores formål, men scenen er medtaget her, da den undertiden omtales i artikler om Bes, og det kan også være relevant, at kvinderne i relieffet hører til den kongelige entourage.⁷

Mellemste Rige

På dette tidspunkt (omkring 2000 f.Kr.) dukker der en type genstand op, der viser sig at være fuld af

7 Der findes tre andre afbildninger af en lignende maske, hvis sammenhæng kunne give et stikord til den underliggende betydning, nemlig en forbindelse til *sed*-festen, regeringsjubilæet, hvor en konges kraft fornyes: Kheruefs grav TT 192 og en talatat fra Karnak (Amenhotep III og IV) samt festhallen i Bubastis (21. dynasti).

Fig. 4 Magisk stav. Mellemste Rige. Foto LM.

informationer om gudens udseende og den sammenhæng, han fungerer i.⁸ Det er de tydeligvis rituelle redskaber, udformet af elfenben eller flodhestetand, der går under betegnelsen “magiske stave”. De er udsmykket, undertiden på begge sider, med et katalog af udvalgte guddomme, fabeldyr og symboler. Af særlig relevans er tilstedeværelsen af gudinden *Taweret*, som altid stående på bagbenene og med en krokodillehale ned ad ryggen, og frøgudinden *Heket* i form af en frø siddende på en kurv. Disse to kan vi kalde fødselsgudinder, da det er i den sammenhæng de fortrinsvis kendes. Den tredje figur er *Aha*, som vi kan se som en forfader til vores Bes-figur [fig. 4]. Stavenes lille format sætter en naturlig grænse for detaljerne i hans fremtoning, men han er altid afbildet i samme højde som *Taweret* og med ganske menneskelige proportioner. Han står frontalt med en slange i hver hånd. Hans ører er runde som en løves, og hans hårpragt viser en *løves man*, som fortsætter under hagen som et *skæg*. Hans ben

er *let bøjede med fødderne i “første position”*. Dette er interessant set fra et kunsthistorisk synspunkt, for det viser hvordan tegneren har oversat en stilning, der er indlysende, når den ses i profil (en løves bagben parat til afsæt), men, bortset fra en vis forkortelse, usynlig set forfra. Dette er helt efter bogen, og det skal vise sig at blive et gennemgående træk i gudens ikonografi. Ned mellem hans ben hænger en lang *løvehale*. Hans genitalier er oftest yderst diskrete. Hans brystvorter er ikke blot markeret med to prikker, men er, skønt små, regulære patter (ikke et normalt træk i en hanløves udseende). De vandrette streger på hans torso indikerer ribben (en hyppig del af en stående løves ikonografi). Disse anatomiske detaljer gør det overvejende sandsynligt, at de er integrerede, og at der ikke er tale om rekvisitter for en udklædt person. Denne figurs krop ligner en løves. Den er en løves. Men i takt med, at løven i sit nye koncept fik andre gøremål end at jage og parre sig ude i ørkenen, er hænder og fødder blevet transformeret til et menneskes. Ansigtet er et menneskes med menneskenæse og mandelformede menneskeøjne og markerede øjenbryn, men dog med et dyrisk udtryk. Der er skabt et væsen, der kan kommunikere på menneskenes præmisser, en tradition, der

8 Der er rapporteret mindst 60 billeder af den relevante gudefigur i Mellemste Rige og Anden Mellemtid, de fleste på magiske stave. Om disse se Geraldine Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, London 1994, s. 40-42.

havde rødder mange hundrede år tilbage. Det er skæbnens ironi, at i langt de fleste tilfælde bliver dette majestætiske og vilde løveforbillede reduceret til en gudefigur, hvis væsentligste rolle er som skyts-ånd indenfor hjemmets fire vægge.

I de magiske stave har vi således elementer, der relaterer til et fødselstema. Hvis vi foregriber fortællingens gang, vil vi dog se, at den allerede her er flettet sammen med en anden historie, der først bliver visualiseret et årtusind senere: myten om soløjet og den fjerne gudindes hjemkomst. I al korthed kan den stykkes sammen af forskelligartede kilder som en dramatisk episode, hvor solguden sender sin datter (sit øje i form af Hathor, alias løvegudinden Tefenet) ud for at dræbe en gruppe rebeller langt oppe i Nubien. I den 11. time fortryder han og lokker gudinden hjem med løfte om uanede mængder alkohol og frodige marker, et tilbud der fremføres af guden Thoth (alternativt Onuris) ledsaget af aber og musikanter til at underholde hende på hjemrejsen, ja faktisk med en del af de skabninger til stede, som vi finder afbildet på de magiske stave. En beskrivelse af dette slæng kan læses i en hymne til Hathor på væggen af det ptolemæiske tempel i Medamud, indhugget klos op ad en stor afbildning af Bes-figuren.⁹ I Sentidens og især i den græsk-romerske tids billedkunst vil det sjældent være muligt at adskille hans rolle som beskytter i intime situationer fra opgaven som Hathors kumpan. Forskellige kortere uddrag af tekster antyder, at begge traditioner har sameksisteret i den mellemliggende tid, selv om billedmaterialet kan være mangelfuldt.

9 John C. Darnell, 'Hathor returns to Medamud', *Studien zur altägyptischen Kultur* 22, 1995, s. 47-94, især s. 88-89, jf. Étienne Drioton, *Fouilles de Médamoud* (1926), Cairo 1927, s. 28-29, fig. 10. Om selve myten i senere tid se Wilhelm Spiegelberg, *Der ägyptische Mythos vom Sonnenauge*, Strassburg 1917 (en demotisk papyrus fra det 2. årh. e.Kr.) og Hermann Junker, *Der Auszug Hathor-Tefnut aus Nubien*, APAW 1911,3 og samme *Onurislegende*, Wien 1917, (indskrifter fra græsk-romerske templer). Det kan også være relevant, at i danse til Hathors ære holder deltagerne ofte forskellige stave i hænderne.

I byen Illahun, anlagt i forbindelse med Sesostris II's pyramidebyggeri og i brug i flere generationer derefter, blev der fundet fragmenter af en maske, der bringer Ahas frontale ansigt i erindring, og i en kasse med andet magikerudstyr fra i en lidt senere grav opdaget under gulvet i Ramesseum lå der en kvindefigur med nogle af de samme attributter som Bes-figuren (dog uden løvehalen).¹⁰ Det drejer sig tydeligvis om redskaber, som en person skal anvende til at spille rollen som den skikkelse, vi har set på de magiske stave. En pendant til kvindefiguren fra Illahun fra denne periode understreger, at denne fremtoning også findes i en mandlig udgave i tre dimensioner.¹¹ Vi kan sammenfatte de vigtigste elementer, der omgiver vores hovedperson på denne tid, som følger: en løves karakteristika; magi (slanger, stave); et fødselsrelateret tema. Forudsætningen for at der er behov for det sidstnævnte er kombinationen af det mandlige og det kvindelige (deltagerne

10 Nu i Manchester: Pinch, *Magic*, s. 56-57, fig. 27 (kvindefiguren) og s. 132, fig. 71 (masken).

11 University College London 16069. Fra Sedment, h. 10,5 cm: Janine Bourriau, *Pharaohs and Mortals*, Cambridge 1988, s. 111-112, fig. 98.

Fig. 5 Bagsiden af en Bes-figur. Inv. nr. 48.420 Walters Art Gallery, Baltimore. 2. Mellemtid. Fra Wikimedia.

på relieffet fra Gamle Rige; Aha-figurer af begge køn; nøgenhed med tilstrækkelig, men ikke overdreven, markering af kønsforskel).¹²

Anden Mellemtid

I 2. Mellemtid sker der en radikal ændring i gudens udseende. Det er også nu at vi ser den første i en uendelig lang række af småfigurer af fajance i forskellige blå nuancer, der giver os mulighed for også

at studere *bagsiden* af ham [fig. 5].¹³ Figuren er skrumpet og fremtræder nu med korte, tykke ben og afrundede knæ, som giver indtryk af *dværglignende proportioner*. Er det vores slanke løvemand fra tidligere? Eller er det en ny, lille gud, der holder sit indtog på scenen? Det er vanskeligt at afgøre, om hans krop er løve, menneske eller en hybrid. Han har det samme flade menneskeansigt med lukket mund, men han har beholdt sine runde ører og sin løvemand, der går ned i en spids bag til. Halen hænger fra taljehøjde. I hænderne holder han sine to slanger. Hans øjne og bryn er kraftigt markeret. Figuren har stort set bevaret sin symmetri fra før.

Nye Rige

18. dynasti: begyndelsen

Med begyndelsen af det 18. dynasti dukker vores figur op i udsmykningen af elitens privatgrave. Med det gravudstyr, der er bevaret fra senere i dynastiet, har vi pludselig et sandt væld af billeder at studere, samtidig med at vi får en sammenhæng at placere ham i. Specifikt "ham", for hans kvindelige modstykke glimrer nu ved sit fravær. Nogle af eksemplerne kan dateres pga af deres sammenhæng, mens det er lidt vanskeligere med løsøret. De forskellige variationer i detaljer udgør ikke nødvendigvis en sekvens, men forskellige konventioner har eksisteret i forskellige dele af landet og sikkert også i forskellige værksteder.

Det er primært i soveværelset han hører til i forbindelse med eller som udsmykning på senge¹⁴ og stole. Han har sluppet sine slanger og har armene solidt plantet på lårene, men ellers er der ikke de helt store

12 I sin artikel i *Lexikon der Ägyptologie* I, 1975, kol. 720-723 understreger Hartwig Altenöller Bes-figurens tilknytning specielt til solgudens fødsel. I *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* I, Oxford 2001, s. 179-181 mener Michel Malaise, at Bes-figuren begyndte som husgud, men fra det 22. dynasti blev han transformeret til beskytter af den fornyede solgud i form af et Horus-barn. Hermed kom han også tæt ikke blot på Hathor, solgudens datter, men også på en stribe andre guder, der i senere tid var manifestationer af Horus. Se også Michel Malaise, 'Bès et les croyances solaires', i Sarah Israelit-Groll (red.), *Studies in Egyptology Presented to Miriam Lichtheim*, Jerusalem 1990, s. 680-729.

13 Fra Dra Abu'l Naga (Theben). H. 17,2 cm. Walters Art Gallery, Baltimore inv. no. 48.420.

På samme lokalitet blev der i øvrigt i 2019 i TT 11 fra 17. dynasti fundet et par sandaler tilhørende en ung pige, hvor sålen var smykket med en ganske slank, frontal Bes-figur sammen med hans fæller Taweret og en stenbuk. Det er ellers kun fjender man træder på i sandaler... Se forskellige fotos på <http://www.excavacionegipto.com/>

14 På lejet i scenen med Hatshepsuts guddommelige fødsel i Deir el-Bahari (sammen med Taweret og *sa*-tegn). I TT 99 ses en lignende slank figur, anbragt ved siden af et soveværelsesinteriør.

ændringer i begyndelsen under Hatshepsut og Tuthmosis III. Dronningens rådgiver og bygmester Senmut skal nævnes her, for uden for hans mors grav blev der netop fundet en meget velbevaret stol med et ryglæn udsmykket i gennembrudt arbejde. En frise af hieroglyffer for “stabilitet” og “beskyttelse” flankerer en enkelt Bes-figur, frontal og forholdsvis slank men med stort hoved.¹⁵

Under Amenhotep II er gudens torso og lemmer blevet tæt dækket af *pletter*, formodentlig for at indikere pels. Eksemplet er fra en særdeles velbevaret cylindrisk beholder af cedertræ med kongens navn på [fig. 6].¹⁶ Den er indlagt med ibenholt og elfenben med man, skørt og pletter i guld, så pletterne fremstår som lysende prikker på den næsten sorte krop og ansigt. Det er jo ikke noget, der egentlig kendetegner en løve. Med mindre pletterne antyder pels generelt, kunne man her overveje, om den hybride fremstilling nu inddrager pletterne fra en leopard? Og måske en panthers sorte pels? Figuren er todimensional og frontal. Hænderne er kattedyrets med *klør*, ansigtet er furet med lodrette bryn og næserynker, der fremstår som knurhår. *Munden er vidt åben* med en rød *tunge* hængende ud, hvilket nu giver ham et vildt udtryk. Det mest menneskelige er faktisk figurens fødder og beklædning samt antydningen af hængende patter. Ud over at være præcist dateret er denne Bes-figur en af de mest spektakulære af sin art.

I et eksempel fra en nakkestøtte med indridset udsmykning er der heller ingen tvivl om, at det er løvepoter, ikke menneskehænder, det drejer sig om [fig. 7].¹⁷ Guden har åbnet munden, og han har bibeholdt en gammel mands hængende bryster. Hans kønsdele er udeladt. De er dog til stede på den anden side af nakkestøtten, hvor han er afbildet i *profil*, og slanger står som sugerør ud af hans mund. Med den ene hånd har han fat i sin hale, og i den anden holder han en *kniv*, der hviler på hieroglyffen *sa* for beskyttelse. Vi har således en hel række nye

Fig. 6

Cylindrisk skrin med Amenhotep II's navn fundet i Theben af Alexander Rhind i 1857. Royal Scottish Museum, Edinburgh. Image © Royal Museum of Scotland.

elementer i gudens ikonografi: åben mund, profilbillede, *sa*-tegnet og en ondtåfværgende kniv. Nakkestøtten har ejerens navn indgraveret: “dørvogter, kgl. skoleelev (*hrd n kꜥ*) Khuy”. Guden skulle beskytte Khuy under hans nattesøvn, hvor han ikke selv var i stand til det. Her i midten af det 18. dynasti kendes guden på toiletgenstandene stadig som Aha (se n.2). Vi har endda endnu en præcist dateret fremstilling af ham i en lille kosmetikbeholder af grøn fajance med Amenhotep III's kartouche midt på sin tykke mave.¹⁸ Den er lidt ødelagt men viser guden som en lille, tyk prop med muskuløse løvearme solidt plantet på lårene og med man og skæg, let åben mund med tykke læber og tungen ud.

18. dynasti: slutningen

I en thebansk grav (TT 48), hvor ejeren overrækker nytårsgaver til Amenhotep III, har guden i to frontale fremstillinger også tungen hængende ud af

15 I Metropolitan Museum of Art, New York: William C. Hayes, *The Scepter of Egypt II*, New York 1959/1978, fig. 115. Se også https://en.wikipedia.org/wiki/Ramose_and_Hatnofer.

16 Edinburgh, Royal Museum of Scotland 1956.113: Christiane Ziegler, *The Pharaohs*, Milano 2002, obj. nr. 154.

17 Brooklyn Museum inv. nr. 37.440E, fra Sakkara?: *Egypt's Golden Age*, nr. 46, s. 74-75. Romano daterer den til første halvdel af det 18. dynasti.

18 Cairo 30/5/26/16: Romano, ‘Notes’ pl. 19.

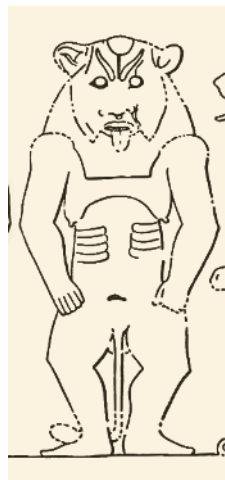
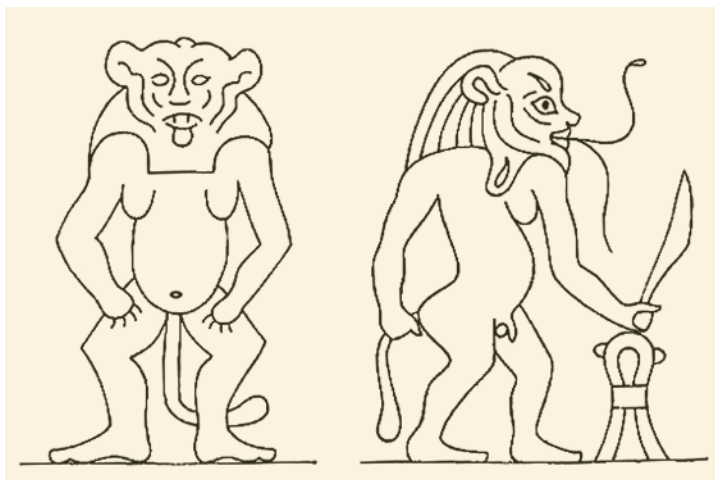

Fig. 7 Figur indridset i nakkestøtte. Brooklyn Museum, New York. Tegning af LM fra *The Art of Living*, nr. 46.

Fig. 8 Tegning af relief i TT 48. Fra Sæve-Söderbergh, *Four Eighteenth Dynasty Tombs*, pl. 39.

Var Bes dværg?

Udviklingen i Bes-figures fysiognomi omkring midten af det 18. dynasti kan muligvis skyldes, at ægypterne er blevet mere opmærksomme på fænomenet *achondroplasi*, en dværgvækst, der netop fremviser nogle af vores guds karakteristika. Dværg af denne type var blevet afbildet siden Gamle Rige (jf. Khnumhoteps fine statue i Cairo-museet). Den dværg, som guvernøren Herkhuf i 6. dynasti medbragte fra sin ekspedition i Nubien, var endda en “dansende dværg” (*dng ib³*), skriver han, og hieroglyffen viser tydeligt en person med achondroplasi, ikke en pygmæ. Kombinationen dværg + dans kunne passe til Bes-figuren som han ses senere i dynastiet. At der også er risiko for alvorlige komplikationer under dværgmødres nedkomst har muligvis medvirket til at se et vellykket resultat som et mirakel, hvilket igen kan have inspireret til, at det har dannet forbillede for en gud, hvis virkefelt netop var beskyttelse af fødende kvinder. Helt tilbage i Pyramideteksterne kunne ordet *bs* betegne et for tidligt født og “ufærdigt”

barn. Bes kunne derfor teoretisk set allerede have været et af gudens navne, inden det dokumenteres i 20. dynasti?¹⁹

Foto LM.

mundten.²⁰ Dette animalske udtryk bliver fra nu af hans dominerende [fig. 8]. Hans kønsdele er udeladt (eller ødelagt ved et uheld?). Omkring denne tid ændrer gudens ikonografi sig igen, idet han bliver forsynet med et tækkeligt *lændeklæde* og får en *krone* (jf. fig. 11 a og b) af strudsefjer på hovedet (et ikonografisk lån fra den øvreægyptiske gudinde Anukis? Eller forløberen for hans senere relation til Onuris/Shu?) Det flade ansigt er stadig en kombination af løve og menneske med de lodrette øjenbryn og nasale furer. I profilbilleder er de tykke læber mest lukkede, men set forfra stikker tungen langt ud.

Den høje krone møder vi også et ganske andet sted omkring denne tid, nemlig i kongens rituelle soveværelse i jubilæumspaladset i Malgata på vestbredden af Theben. Den ganske ramponerede vægudsmykning havde som tema Bes-figurer over en frise af symboler for “liv” og “beskyttelse”. De resterende figurer udgøres af fire par vendt mod hinanden centreret om en frontal figur. Han har sin undersætsige skikkelse, og han poserer næsten som et trodsigt barn. I dette rum har han våget over kongeparrets rituelle forening under regeringsjubilæet.²¹

Møblementet fra kongelige grave fra denne tid giver uovertrufne eksempler på fremragende møbelsnedkeri, hvor man har kælet for detaljen og yderligere anvendt bladguld til at skabe kontrast. Særlig leveringsdygtig var dronning Tiys forældre Yuya og Thuyus grav, der også rummede effekter tilhørende

19 Dimitri Meeks, ‘Le nom du dieu Bès et ses implications mythologiques’ i Ulrik Luft (red.), *The Intellectual Heritage of Egypt: Studies Presented to László Kákósy*. Studia Aegyptiaca 14, Budapest 1992, s. 423-436. For noget af dette se Romano, ‘Notes’ s. 98-99.

20 Torgny Sæve-Söderbergh, *Four Eighteenth Dynasty Tombs*, Oxford 1957, s. 40, pl. XXXVII.

21 William Stevenson Smith, *The Art and Architecture of Ancient Egypt*, Harmondsworth 1981, s. 289, fig. 287.

Fig. 9a
Dronning
Tiyis stol fra
hendes for-
ældres grav
i Kongernes
Dal 51112.
Foto LM.

Fig. 9b Bagsi-
den af dron-
ning Tiyis
stol 51112.
Foto LM.

Fig. 10 Barnestol fra Yuya og Thuyus
grav i Kongernes Dal 51111. Måske
prinsesse Satamons? Foto LM.

deres barnebarn, prinsesse Satamon. En stol har som hovedmotiv på ryglænet dronning Tiya i sejlbad med sin datter stående foran. Armlænene i gennembrudt arbejde viser også en stående Bes-figur sammen med Taweret (nr. 51112 [fig. 9a]). På bagsiden af stolen er afbildet en stor Bes-figur med *nedhængende vinger* [fig. 9b].

På ryglænet af en barnestol af ibenholt uden indskrift fra samme grav (nr. 51111) er guden stadig statisk, og han er i selskab med Taweret. Armlænene i gennembrudt arbejde viser en stenbuk, et dyr som vi også senere skal møde sammen med Bes-figuren [fig. 10]. I en tredje stol i voksenstørrelse (nr. 51113 [omslaget]) kommer guden i *bevægelse*, svinger store knive eller slår på den runde *rammetromme* for at vise sine beskyttende evner i både gestik og lyd (omslaget).²² Dette er en markant udvikling i gudens ikonografi, som er andet og mere end en døgnflue.

På indersiden af et anonymt, forgyldt sengepanel (nr. 51110)²³ er han i selskab med en rigtig løve, der har lånt hans fjerkrone og også som ham står på bagbenene med forpoterne hvilende på *sa-tegnet*. På ydersiden, hvor løven ikke er med, er der flere Bes-figurer, der slår på rammetromme eller er forsynet med hængende vinger og omgivet af tegn for liv og beskyttelse [fig. 11 a, b]. På begge sider af panelet optræder Taweret også med fjerkrone. En anden seng (nr. 51109), formodentlig af ibenholt, har detaljeret, udskåret udsmykning i tre felter, alle med en dynamisk Bes med knive. Her er guden næsten ved at sprænge sine rammer. [fig. 12].

Bes i el-Amarna

I ruinerne af Akhenatens nye hovedstad er der fundet flere tegn på, at nogle af de gamle guder var flyttet med, bl.a. Hathor og Bes-figuren, der åbenbart slet ikke kunne undværes, men blev værdsat i privat regi som udsmykning i smykker og som småfigurer.²⁴ Disse genstande viser ingen stilistiske tegn på at være fabrikeret i den nye by og kunne være taget med under udflytningen. Fund af forme til at støbe amuletter og smykkevedhæng i el-Amarna

22 Om rammetrommens brug se Lise Manniche, 'Barselstommer', *Papyrus* 36//2, 2016, s. 26-41.

23 Ikke et hovedgærde, men anbragt i fodenden. I hovedenden stod en nakkestøtte.

24 Barry Kemp, *The City of Akhenaten and Nefertiti. Amarna and its People*, London 2010, s. 224 og 244, fig. XLI.

Fig. 11a Seng fra Yuya og Thuyas grav nr. 51110) Foto LM.

Fig. 11b Bagsiden af fodgærdet af samme seng 51110. Foto LM.

Fig. 12 Seng fra Yuya og Thuyas grav (nr. 51109). Foto LM.

Fig. 13 Amarna-figur, måske den eneste, der har haft sit eget lille kultsted? H. 12 cm, nr. 29/283. Foto Egypt Exploration Society.

viser dog, at den slags genstande fortsat blev produceret.²⁵ En fingerring af guld med to indridsede Bes-figurer siges endda at være fundet nær kongens egen grav ude i ørkenen (jf. box 2 fig. e).²⁶ En fornem figur af “Bes” i mørk fedtsten er 12 cm høj. Den har været fastgjort på en sokkel af travertin (“alabast”), og den kunne have været installeret som et husalter [fig. 13].²⁷ Figuren viser de undersætsige proportioner med bløde knæ og hænderne plantet på hoften. Manen er stadig en løves, om end noget stiliseret, især foran, hvor den slutter i en vandret linje. Ribbenene er markeret, han bærer et lændeklæde med zigzagnmønster og løvehale. *Plante-stilke* synes at sno sig om hans arme. Munden er halvt åben, og et firkantet hul antyder, at tungen har været indsat i andet materiale (rødmalet elfenben?). Øjenbrynene er næsten lodrette. Hvor hans lem burde have siddet, er der også et hul. Fra Amarna stammer også en usædvanlig kosmetikbeholder i form af en Bes-plakette med indlagte øjne.²⁸

25 Kemp, *City*, fig. 8.5 og 8.7. Til trods for at vi ikke hører noget om Atens fødsel, kunne Bes-figures rolle som det lille solbarns beskytter allerede være implicit legitimeret i Amarna-tiden: Malaise, ‘Bès et les croyances solaires’, s. 700.

26 Rita E. Freed m.fl. (red.), *Pharaohs of the Sun. Akhenaten. Nefertiti. Tutankhamun*, London 1999, s. 268-260.

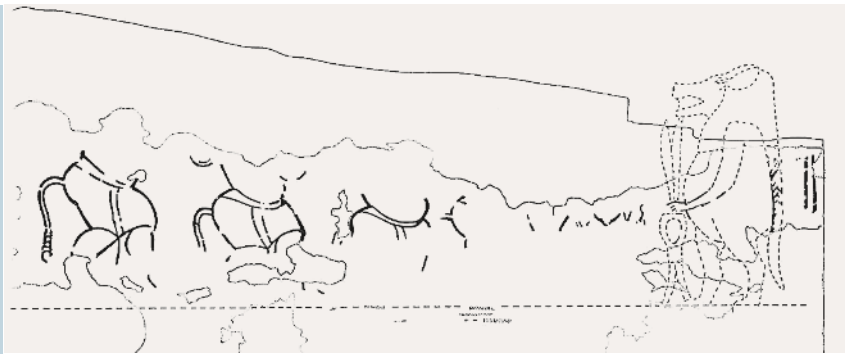
27 Således Kemp, *City*, s. 241, fig. 7.12. Det ville være et sjældent bevis på egentlig kult af Bes-figuren.

28 En ud af bare to af denne type fra denne tid: *Egypt's Golden Age*, s. 226-227.

Fig. 14 Vægudsmykning i hus i arbejderlandsbyen i Amarna. Fra Kemp, 'Wall-paintings', fig. 1.

Fig. 15 Tutankhamons seng obj. nr. 47. Foto LM.

Fig. 16 Sengeben i Fitzwilliam Museum, Cambridge. Foto LM.

Et noget udvisket ostrakon fundet ved Akhenatens grav viser en Bes-figur, der løber afsted med løftet kniv og stav. Det mest bemærkelsesværdige er dog, at den ledsages af en indskrift *bnsi* eller *bnti*, der muligvis gengiver hans navn på dette tidspunkt?²⁹

Bes-figuren optræder i et helt andet, stort format i et af husene i "Arbejderbyen", dvs. et sted, der ikke tilhørte eliten, men et lavere trin i samfundet. Det er en skitseret fremstilling i hvidt på lerstenenes naturlige brune farve i væggen fulde bredde [fig. 14]. Det viser en procession af fire eller fem Bes-figurer med

lændeklæde og løvehale, der er i bevægelse hen imod Taweret. Den øverste del af væggen er ødelagt, men der kan ikke være tvivl om gudernes identitet, og de minder en del om dem, vi allerede så i soveværelset i Malgata. På den modstående væg resterer den nederste del af et motiv med tilsyneladende

29 Geoffrey T. Martin, *The Royal Tomb at el-'Amarna I*, s. 75, pl. 49 (nr. 272).

dende dansende kvinder og børn. Alt i alt har dette rum været udsmykket for at fejre en fødsel, måske også det der var gået forud.³⁰

Materialet fra det 18. dynasti slutter med Tutankhamon. Ud over de tre kendte høje, ceremonielle senge (hvoraf den ene er prydet med Tawerets hoved) rummede graven flere senge med flettet bund til dagligt brug. På to af dem er Bes-figuren med (obj. nr. 47 og obj. nr. 377). Den førstnævnte viser Bes-figuren og en løve i fornemt, gennembrudt arbejde i ibenholt, der er delvist forgyldt, alle med svingende haler [fig. 15]. Bagsiden viser aktørerne set bagfra. Den hieroglyfiske tekst ovenover referer bl.a. til Tutankhamon som "Ras billede, kløgtige æg" (dvs. som endnu ikke født). Hvor de ovenfor omtalte senge kunne være arvestykker, er denne tydeligvis udført efter kongens tronbestigelse.

19. – 20. dynasti

Sidst i det 18. dynasti og under de ramessidiske konger får vi en helt ny kilde at øse af, nemlig arbejderlandsbyen Deir el-Medina, hvor vi både har grave og huse og, på grund af sidstnævnte, også talrige genstande, der har tilhørt beboerne såsom møbler [fig. 16],³¹ salveskeer [fig. 17] og ostraka. Derudover findes rester af vægudsmykning, der fortæller mere om Bes-figures udvikling og virkefelt.³²

30 Kemp, *City* s. 241; id., 'Wall-paintings from the Workmen's Village at el-Amarna', *Journal of Egyptian Archaeology* 65, 1979, s. 47-53.

31 Ang. de to yderst t.h. i fig. 16 se Romano i *Egypt's Golden Age*, nr. 48 og 49, s. 76, dateret til sidst i det 18. dynasti.

32 Bernard Bruyère, 'Le culte de Bès, Taourt et d'Hathor dans les ateliers des nécropoles' i *Fouilles de Deir el Médineh* (1934-1935), Cairo 1939, s. 93-108. Byen var blevet grundlagt allerede i 18. dynasti. Som et kuriosum kan det nævnes, at der i TT 217 (ramessidisk) findes en afbildning af et kapel, udsmykket for den guddommeliggjorte Amenhotep I, der i sin dekoration viser to trommespillende Bes-figurer med ganske normale, menneskelige proportioner.

Fig. 17 Salveske i British Museum. Foto LM.

Fig. 18 Bes-figur med vinger fra vægudsmykning i Deir el-Medina. Fra Stevenson Smith, *Art and Architecture* (1981), fig. 288.

Sidst i perioden møder vi endelig navnet Bes, omend i en perifer sammenhæng: en af deltagerne i de berømte gravrøverier i 20. dynasti hedder Pabes ("ham dér Bes"). Men det betyder jo ikke, at alle figurer, der ligner Bes, rent faktisk hedder Bes...

Bes-figuren kan nu være udstyret med *horisontalt udstrakte vinger*, der ikke blot beskytter, men også synes at sætte hans krop i yderligere bevægelse. I hånden kan han holde en *lotusblomst*. Han har de hængende bryster og en prikket kilt med et forklæde, der når helt ned til jorden [fig. 18]. Prikkerne er en erindring om dyreskindet. Han kan også bære ankelringe på sine tykke ben.

Et ostrakon, der endda er i farver, har nogle usædvanlige detaljer: vingerne er delvist foldet ned.

Armene er til gengæld strakt opad og hænderne bærer to skåle i en næsten oriental positur. Fjerkronen synes at blafre i vinden. Og kroppen har den mørkegrønne farve, der også ses på bemalede møbelementer [fig. 19]. På andre ostraka genfindes hans billede som udsmykning af soveværelsets møbelement, og hans silhouet benyttes som tatovering af musikerne i byen (jf. figurerne i boxen til højre).

Bes-figuren i Tredje Mellemtid og Sentiden

I den almindelige befolknings gestaltning af Bes-figuren sker der nu en yderlige udvikling, både stilistisk og med tilføjelse af nye elementer. Hovedet bliver endnu større i forhold til kroppen, og ansigtet får et bistert udtryk med rynket pande og endnu mere lodrette øjenbryn. Den frontale kropsstilling kan blive asymmetrisk ved at guden holder noget op til munden. Et langt overskæg breder sig ned i løve-manens vandret afsluttede hårpragt, og hele kroppen kan være dækket af tydeligt pelsmønster. Fjerkronen vokser i højden, mens gudens lem skjules af hans hånd eller af bifigurer, der er anbragt foran ham: løve, abe, gazelle. Alt i alt er figuren blevet en grum dæmon. Den skal afværge onde kræfter, men små børn ville være løbet skrigende væk ved synet

Fig. 19 En usædvanlig kompliceret Bes-figur på et ostrakon i London. Med tilladelse fra The Petrie Museum of Archaeology.

Bes-skitser

Bes-figures udseende er så særegent, at der ikke behøves mange strøg med penslen for at gengive en figur, der kun kan være ham. Undertiden er det dog så summarisk og i så lille format, at det kun er sammenhængen, der afslører hans identitet. Det gælder for eksempel i tegninger på ostraka fra Nye Rige, der illustrerer en episode fra det rum, hvor kvinder lå i barselsseng (a). Da Bes-figuren beskyttede både sovende personer (af begge køn) og fødende kvinder, kan man altid prøve at se, om der skulle gemme sig en Bes-figur i tegningen, for eksempel som udsmykning på den seng, som kvinden sidder på.

I endnu mindre format optræder Bes-figuren som tatovering. Der er endnu ikke fundet mumier med dette motiv på kroppen, men vi har en række billeder af kvinder, der har valgt at få ham tatoveret på hvert lår (b,c). Placering på netop den øverste del af låret peger hen imod hvilken del af den kvindelige anatomi, der var i fokus. Disse kvinder er ofte i færd med at spille et musikinstrument, og det er jo netop hvad skytsguden ofte selv gør. En enkelt gang har en svømmende kvinde, der udgør skaftet på en salveske, en sådan tatovering (d). Det kan kun være et spørgsmål om tid, inden der dukker en mumie op med sådan en.

Det lille format, der ikke lader plads til detaljer, forekommer også i smykker (e) guldring jf Egypt's Golden Age nr. 324, og endda i afbildninger af dem, som i en halskæde, der bæres af en ung kvinde i en fornem træstatuette, der i virkeligheden er et salvekar, hvor duftsubstansen var anbragt i den krukke hun bærer på skulderen (f)

a ostrakon fra Deir el-Medina, b hus i Deir el-Medina, c TT 341, d salveske i Leningrad, e Amarna-ring i Liverpool, f træskulptur i Durham

Tegninger LM.

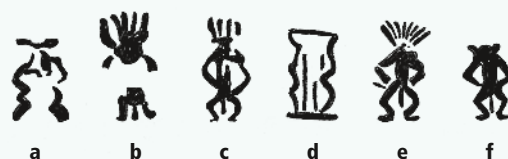

Fig. 20 Bes med ledsagere. Det Ægyptiske Museum, Cairo. Foto LM.

Fig. 21 Beset-figur fra Kawa. 25. dynasti. Sudan National Museum. Foto LM.

af ham [fig. 20]. Skal vi se en indflydelse udefra i gudens ændrede ikonografi? Det er blevet foreslået, at de indtrængende libyske stammers dominans og senere magtovertagelse i 22. dynasti kunne være en årsag.³³ Vi har ingen mulighed for at undersøge, om denne udvikling i Bes-figures ikonografi også afspejler sig i større og mere officielle afbildninger af ham (eller om processen var den omvendte), for de findes simpelthen ikke. Til gengæld forekommer der nu et par personnavne, der inkluderer ordet Bes.

25. dynasti

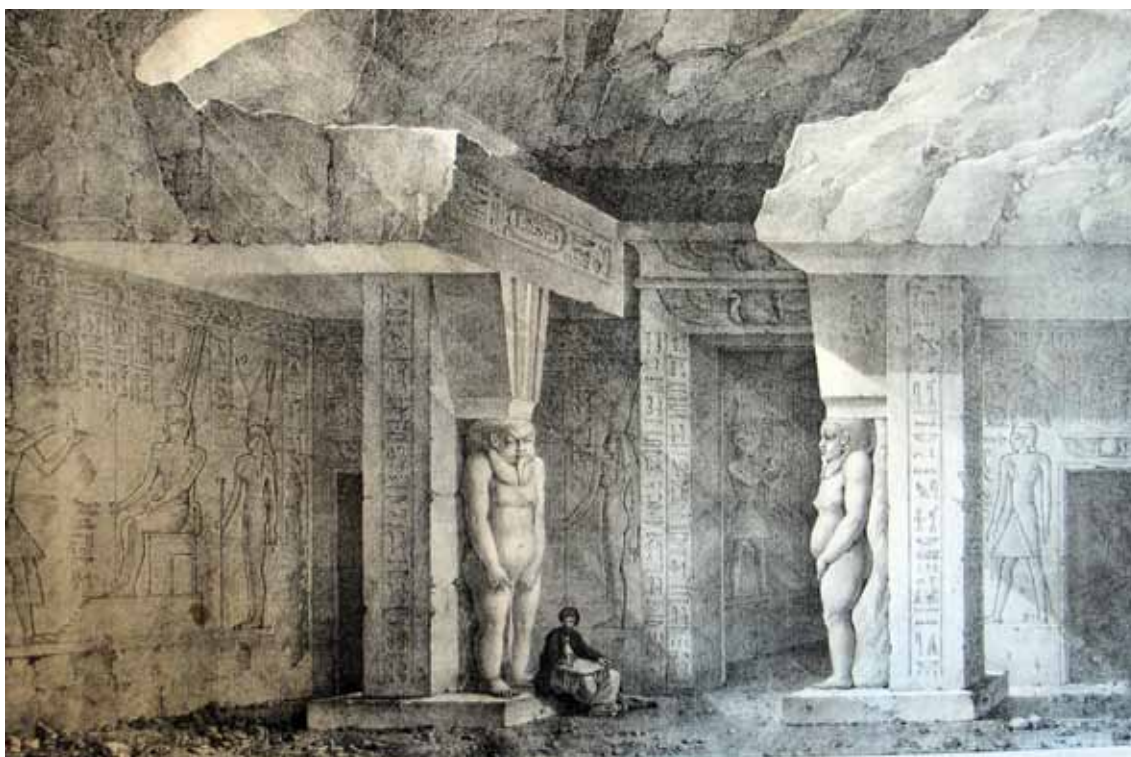
Dette forhold rådes der bod på i det 25. dynasti, hvor kongerne af nubisk oprindelse, men ægyptisk skoling kommer på tronen. I byen **Kawa** i det nuværende Sudan bliver Bes-temaet anslået, men med markante forskelle [fig. 21]. Uden for de større templer på stedet, anlagt af bl.a. Tutankhamon og Taharka, lå den tilhørende by, som er blevet udgravet i de senere år. Ved indgangen til en officiel bygning, der havde rester af vægmalerier af en konge og med Amons navn, lå flere segl med kong Piankhis navn og fragmenter af fire omkring 50 m høje

stykker vægudsmykning af terracotta. Den bedst bevarede kunne stykkes sammen til at vise en Beset-figur, den anden et velbevaret Bes-hoved. Begge er flade, frontale og med korte lemmer og hænderne på låret. Øjne og næser er store. Bes-figuren rækker tungen ud mellem sine tænder, og hans kvindelige modstykke har fine bryster og tydeligt markeret venusbjerg. De viser begge rester af bemaling.³⁴ Her i Kawa er der tydeligvis tale om en ganske anderledes stil ude af trit med den ellers sete udvikling, men med alle de korrekte detaljer. Er det en slags nubisk prototype, udført efter en beskrivelse uden forlæg? Variationen kan næppe skyldes anderledes materiale og produktionsmetode.

I byen Napata (**Gebel Barkal**) længere mod syd rejste Taharka et tempel ganske efter ægyptisk

33 Romano, 'Notes' s. 100.

34 Derek A. Welsby og Julie R. Anderson (red.), *Sudan. Ancient Treasures*, udstillingskatalog London 2004, kat. nr. 142 og 143. For sammenhængen se Derek A. Welsby, 'The Kawa Excavation Project', *Sudan & Nubia* 4, 2000, s. 3-10, især s. 7-8. I bygningen blev også fundet en elfenbensplakette med en skitse af Bes (pl. 7). Beset ansås både som mor til Bes og som hans hustru (Altenmüller, *LdÄ I*, kol. 733).

mønster, hvor Bes-figuren kommer i helt usædvanligt fokus. To piller med Bes-figuren på forsiden, udhugget af klippen, bærer et helt tempelloft i forrummet til det allerhelligste [fig. 22], og sammen med Hathor-søjler pryder otte Bes-piller hypostylhallen [fig. 23].³⁵

Templet er viet til gudinden Mut, modergudinden og hustru til Amon-Ra (der har sit eget tempel her), de to guddomme, der konstrueres som forældre til guden Khonsu. Dermed er et fødselstema i princippet underforstået. Den Bes-figur, der går igen på disse piller, er proportioneret som de foregående par dynastiets småfigurer og har en meget høj fjerkrone, lukket mund, både fuldskæg og fipskæg samt vidt åbne øjne med individuelle rynker over. Benene er tykke, men kun let bøjede – figuren skulle jo have en vis højde til formålet. Hoved + krone udgør halvdelen af figurens samlede højde. I dette tempel er der sket en markant udvikling, som let kunne undgå ens opmærksomhed når man, som vi, ser det fra den anden (nyere) ende af historien: Bes-figuren er nu reelt knyttet til *Hathor* ved at søjlerne med deres billede befinder sig i samme

rum. Helt fra gammel tid er Hathor forbundet med erotisk adfærd og er dermed forudsætningen for det moderskab, som gudinden Mut (hvis navn betyder “moder”) personificerer.

Da kongerne i dette dynasti var af nubisk oprindelse, har de ud over den formelle kroning i Memfis først ladet sig krone i Amon-Ras tempel her i Napata, et ritual, der er blevet gentaget ved nytår og jubilæer. Muts sanktuar og rummet foran med de to Bes-piller er hugget ud af selve klippen, “det rene bjerg” som det kaldtes, hvilket også er tilfældet med mange af Hathors templer i udkanten af Ægypten. Et lukket rum som for eksempel netop sådan et sanktuar eller et gravkammer blev tolket som en lokalitet, hvor henholdsvis fødsel og genfødsel kunne finde sted, i overført betydning som en livmoder i arkitektonisk format, eller, som det er udtrykt: “I form af ‘beholdere’ eller ‘huse’ var både kvinder og grave besjælet med en evne til at transformere potentiel til aktuel eksistens”.³⁶ Bes-figuren er i forrummet til sanktuaret i Gebel Barkal kommet tættere på denne vigtige ku-

35 Taharka har fundet sin umiddelbare inspiration i sin far Piankhis tempel på stedet (B 500), hvor en søjle i forhallen til sanktuaret var udsmykket med en Bes-figur og to Nilguder. Søjlen er nu ødelagt, men blev tegnet af William Bankes i 1821 (Bankes MSS xv A.35). Men hvor fik Piankhi så ideen fra til at give guden den prominente plads?

36 Paul John Frandsen, ‘Menstrual taboo in ancient Egypt’, *Journal of Near Eastern Studies* 66/2, 2007, s. 100. Se yderligere herom i Lise Manniche, ‘Bes rooms’ i Rune Nyord og Kim Ryholt (red.), *Lotus and Laurel. Studies on Egyptian Language and Religion in Honour of Paul John Frandsen*. CNI Publications 39, København 2015, s. 209-232, især s. 221-222.

Fig. 22 Den indre hal i Mut-templet i Gebel Barkal tegnet af Frédéric Cailliaud i 1822: *Voyage à Meroë*, Paris 1826-1827, pl. 74.

Fig. 23 Bes-pille i hypostylhallen i Mut-templet i Gebel Barkal. 25. dynasti. Fra Lepsius, *Denkmäler I*, 127.

Fig. 24

Bes-figures store fødder på to vægge i templet i Ain Muftilla, Bahariya. Foto LM.

lisse end på noget andet tidspunkt før eller siden. På væggen bag Bes-figuren ofrer Taharka ikke blot til Mut og Amon-Ra, men også til Tefenet med løvehoved og Onuris,³⁷ to af de vigtige hovedpersoner i en af myterne om soløjet. Taharka har endda selv taget Onuris' krone på for at understrege, at også han blev hentet fra det fjerne Nubien for at herske over Ægypten. Ud over fødselstemaet har vi således endnu en grund til Bes-figures tilstedeværelse lige netop her.

Det er sandsynligt, at Mut-templet har udgjort scenen for en særlig ceremoni i kroningsritualet i bygningen ved siden af (B 1100), hvor sanktuaret har været det skød, som den nye hersker skulle fødes fra, hvilket styrkes af brugen af et ordspil i indskriften på væggen i forrummet, et fif, som ægypterne var eksperter i. På stedet havde der allerede siden Nye Rige stået et tempel af lersten. Taharka nævner, at han lod det bygge om *m k3t mnḥ* "i prægtigt arbejde". Ordet *k3t* kan dog også betegne et moderskød, en livmoder, og *m* kan stå for ordet "som". Taharka har været sig dette ordspil bevidst og lader derfor også forstå, at han tilføjede sanktuaret i klippen (for det er netop der indskriften står,

ikke som ellers på facaden) "som et moderskød" for sin moder Mut.³⁸ At Amon-Ras eget tempel lå i skyggen af den falliske klippe, har ikke gjort den seksuelle analogi mindre evident. Ved at begive sig fra den ene bygning til den anden under kroningen kunne kongen gennem arkitekturen forene sig med sin moder Mut, som derpå kunne føde ham som sin søn Kamutef ("sin moders tyr"), og han kunne gå ud til sit folk overvåget af de otte Bes-figurer foran de otte Hathor-søjler.³⁹ Samtidig fejrede templet den fjerne gudinde, som netop her som Tefenet i sin vilde løveskikkelse befandt sig på den destination, hvorfra hendes hjemrejse skulle begynde.⁴⁰

26. dynasti

I Nildalen foregår der på dette tidspunkt en slags renæssance i kunsten i og med at man søger tilbage til gamle forbilleder i Mellemste og endda i Gamle Rige, i skulpturen med en tydelig karakteristisk, næsten moderne, halvblank overfladebehandling. Vi skal dog møde Bes-figuren et sted, hvor det er både sammenhængen og formatet, der er usædvanlig.

Det drejer sig om fem afbildninger af guden i et forrum til et tempel fjernt fra Nildalen i Ain Muftilla i Bahariya-oasen. De er afbildet i relief på tre (oprindeligt fire) vægge af et stort forrum i fuld højde, frontalt og med fødderne ud til siden [fig. 24]. Her ender vores oplysninger, for hele den øverste del af væggen er forsvundet. Disse figurer beskyttede indre rum, hvor templets egentlige ejere holdt til, guddomme, som repræsenterede en række vigtige kultsteder i Nildalen. Nogle var traditionelt i constellationen far, mor og barn, og derfor var en fødsel også i princippet involveret. En enkelt indskrift, der har overlevet i rummet, nævner faktisk et "fødsels-hus" og Isis, dvs. vi kan formode, at det er det lille Horus-barn og hans mor, der skal beskyttes, og ikke mindst Osiris selv (hvis genfødsel illustreres i et lille

38 For betragtninger om moderskødet se Lise Manniche, 'In the womb', *Bulletin of the Australian Centre of Egyptology* 17, 2006, s. 97-112

39 Timothy Kendall, 'Napatan temples: a case study from Gebel Barkal', *Xth International Conference of the International Society for Nubian Studies, Rome 9 – 14 September 2002*, afsnit XI s. [67] - foreløbig version, ingen sidenumre eller illustrationer: <http://rmcsadu.let.uniroma1.it/nubiaconference/kendall.doc>

40 Christian Robisek. *Das Bildprogramm des Mut-Tempels am Gebel Barkal*. Beiträge zur Ägyptologie 8, Wien 1989.

37 I stedet for Thoth har vi undertiden Onuris, hvis navn betyder "Han der bringer den fjerne (gudinde) tilbage". Han er i denne funktion den samme som urguden Shu, Tefenets tvilling, og bærer hans karakteristiske krone.

Fig. 25 Bes-plakette i Berlin, fundet i Ashur i Irak. © SMB Ägyptisches Museum und Papyrussammlung. Foto Jürgen Liepe.

Vi bliver ikke meget klogere på gudens ikonografi her, men det kompenseres der for i mindre, samtidige genstande, der har været i omløb blandt befolkningen.

I 26. dynasti, der fulgte lige efter nubierne konfrontation med assyrerne, blev der tilsyneladende transporteret en 16 cm høj Bes-plakette af fajance til hovedstaden i det Assyriske Rige. Den blev fundet under tyske udgravninger af Ashur og kan derfor nu ses i Berlin i perfekt stand [fig. 25].⁴² Bes-konceptet har gennemgået endnu en udvikling, idet figuren trods uændrede proportioner er blevet rundere og har fået mere menneskelige lemmer. Skægget er blevet snoet til fine, *individuelle krøller*, den røde tunge er kortere og bredere, øjnene er store og har bevaret de buede linjer over. Mest markant er, at løveskindet nu er en *dragt*, måske ikke en løves mere, men en leopard. I stedet for fjerkrone ses ofte blot en lav, firkantet form. En noget lignende figur af fajance kan ses på Nationalmuseet, men her bærer guden fjerkrone.⁴³ Hvis vi skulle søge efter en politisk motivering for det noget mildere billede af Bes-figuren, kunne det være den tendens til idealisering og søgning efter "klassiske" modeller i kunsten, der kendetegner netop denne tid.

At kunsten at støbe i bronze siden det 25. dynasti havde taget et gevaldigt opsving gør, at der foreligger et sandt væld af statuetter af gudefigurer, deriblandt vores Bes-figur. Mest bemærkelsesværdig blandt tidens Bes-typer er en komposit skikkelse, en pantheistisk ("mangegudet") Bes-lignende fremtoning med falkekrop på ryggen, kombineret med hovederne af en stribet andre guder stablet oven på hans eget [fig. 26]. En indskrift på Nationalmuseets eksemplar⁴⁴ kalder ham "Horus med de to øjne", hvilket henviser til solen og månen. Det er især solguden, som Horus skal beskytte mod fjender, og

temple ved siden af).⁴¹ Selv om der er meget lang fysisk afstand mellem de nubiske herskere i Gebel Barkal og kong Amasis' byggeivrige guvernør i Bahariya, er det påfaldende, at Bes-figuren optræder i så stor målestok begge steder og, ikke mindst, i et så officielt monument som et temple. Ingen af stederne er det dog Bes-figuren selv, der er genstand for kult.

41 Françoise Labrique, 'La salle aux Bès géants à Mouftella: une lecture de pieds', i Didier Devauchelle (red.), *La XXVIe dynastie continuités et ruptures. Actes du Colloque international organisé les 26 et 27 novembre 2004 à l'Université Charles-de-Gaulle – Lille 3. Promenade saïte avec Jean Yoyotte*, Paris 2011, s. 185-186.

42 Inv. nr. 22200. Romano, 'Notes', s. 100-101, pl. 21.

43 Inv. nr. 6637: Lise Manniche, *Ægyptisk kunst i Danmark*, København 2004, s. 236-237, fig. 103.

44 Inv. nr. 6623: Manniche, *Ægyptisk kunst*, s. 229-230, fig. 100. Glyptoteket har også en: ÆIN 1594: Mogens Jørgensen, *Ægyptiske bronzer, Ægypten V*, København 2009, nr. 22. Jf. Malaise, 'Bès et les croyances solaires', s. 717-722.

han har simpelthen lånt Bes-figures allerede fast-tømrede udseende. Konstruktionen kendes også i enkelte afbildninger på papyrus, hvor han kaldes Nekhet ("stærk"), og hvor hovederne forklares som aspekter af hans styrke, hvoraf et yderligere manifesterede sig i hans *rejste fallos*.⁴⁵

Bes-figuren i græsk-romersk tid

I disse mere end 400 år kan vi med rette sige, at Bes-figuren nærmest eksploderer i fremstillingerne i officielle bygninger. Det hænger på den ene side sammen med, at kulissen for gudebarnets fødsel finder en fast, arkitektonisk form med Bes-figuren som etableret statist, og at den konstruerede myte om den fjerne gudinde med Bes-figuren som trofast med-aktør får det blå stempel som motiv i tempel-udsmykningen.⁴⁶

Nogle af figurerne er ganske små og befinder sig typisk højt oppe på væggene, hvor de er vanskelige

Fig. 26 Pantheistisk Bes-figur. Nationalmuseet inv. nr. 6623. Foto LM.

Fig. 27 Bes-figur fra Nektanebo II's mammisi i Dendera, nu opstillet ved indgangen til Hathors tempel. Foto LM.

at fotografere, og vi er derfor ofte henvist til ældre publikationer med stregtegninger af varierende kvalitet (en god tegning er guld værd – en dårlig er bedre end ingenting). Der er dog nye, bemærkelsesværdige detaljer i figurens ikonografi.

Ptolemæisk Tid

I det 30. dynasti opstår det egentlige, separate fødselskapel, et *mammisi* (et ord konstrueret via kop-tisk), som kommer til at florere i græsk-romersk tempelbyggeri. Bes-figuren er naturligt til stede alle vegne, især i templer med forbindelse til Hathor (Dendera, Edfu), hvor hendes søn er Ihy eller Horus, og hvor hendes moderrolle understreges. Det første mammisi bygges i **Dendera** af Nektanebo II vinkelret på en tidligere version af Hathors tempel. Det blev langt senere destrueret for at give plads til en kirke, men rester af vægudsmykningen viser Bes-figuren i forskellige situationer kendt fra tidligere fødselsrelaterede scener.⁴⁷ Udsmykningen af facaden er dog ptolemæisk og benævner bygningen som "et soveværelse til Ihy, søn af Hathor." To piller med en Bes-figur på de tre frie sider stammer senest fra denne tid. Den bedst bevarede figur står nu for sig selv ved indgangen til Hathors tempel [fig. 27]. Også søjlerne i bygningen havde udsmykning af en Bes-

45 Ordet *nht* anvendes som en betegnelse for en fjende i historien om prinsen, der kendte sin skæbne. Derfor blev den pantheistiske figur valgt til at gengive ham i Lise Manniche, *Prinsen der kendte sin skæbne*, København 1981.

46 Om myten om soløjet se f.eks. Hans Bonnet, *Lexikon der Ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin og New York 1952/1971, s. 733-735 og henvisninger Lise Manniche, 'I begyndelsen var øllet...', *Papyrus* 38/2, n. 1.

47 François Daumas, *Les mammisis de Dendéra*, Cairo 1958.

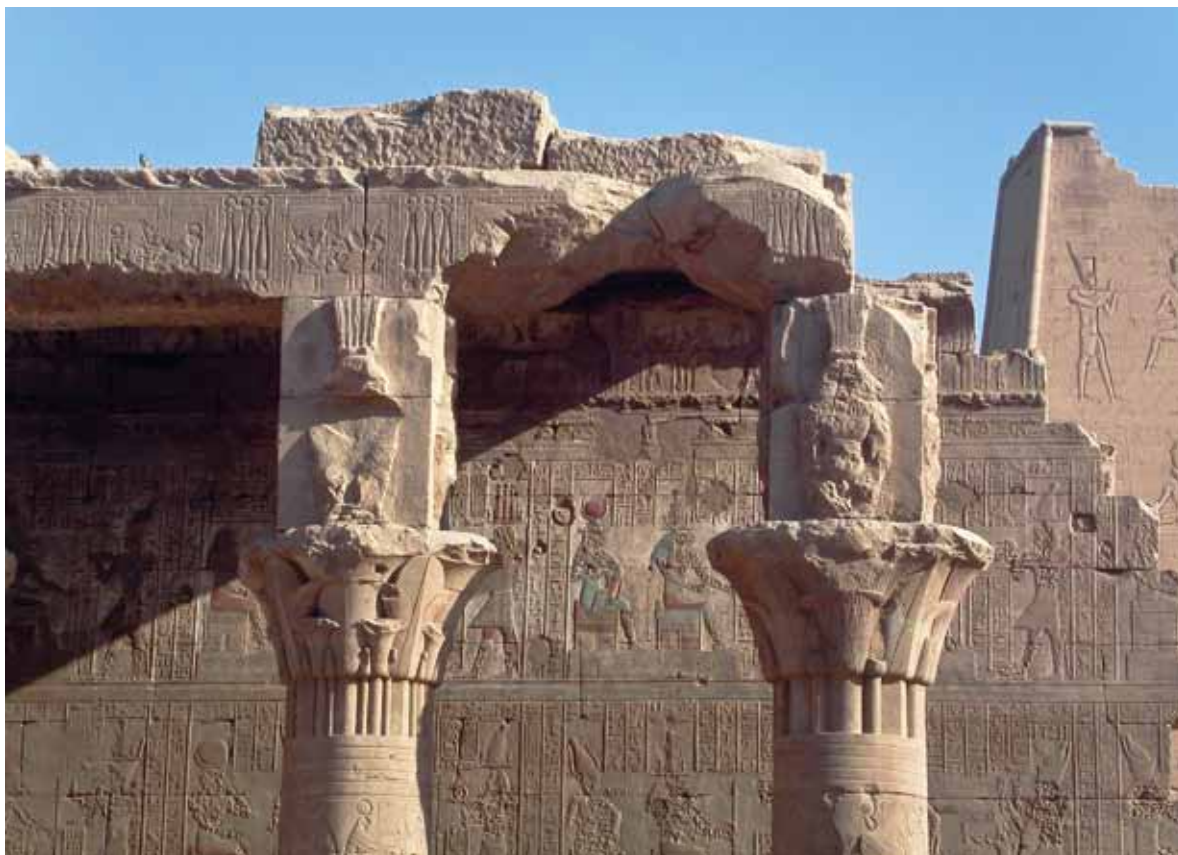

Fig. 28
Bes-figuren i
mammisi'et i
Edfu. Foto LM.

figur i de besøgendes øjenhøjde. En stump af en tekst på en af søjlerne har overlevet: "...vi (Bes-figurerne) danser på vores ben i din indgangsportal, vi klapper i hænderne som lovprisning til dig (Hathor)".⁴⁸ Og videre hedder det: "Jeg er den perfekte Hayt, der ledsager dig (Hathor). Jeg er kommet sammen med dig fra Ta-Seti (Nubien). Jeg danser *hpg* for din majestæt for at berolige dit hjerte. Jeg danser *nmi* for dine to børn (Ihy og hans ka) på deres undfangelsessted. Jeg går frem i takt for de to nyfødte for at glæde deres åsyn...", fulgt af sangen til den nyfødte.⁴⁹

I det ptolemæiske mammisi i Edfu udøver Bes/Hayt sin beskyttelse fra toppen af søjlerne, der omgiver fødselsrummet, på alle fire sider af en abacus mellem søjle og loft [fig. 28]. Han bærer et løst dyreskind, og det lille barn han beskytter ses i frisen ovenover såvel som på væggen bag ham. Bes-figurer ses også i en relieffrise allerøverst på tre af

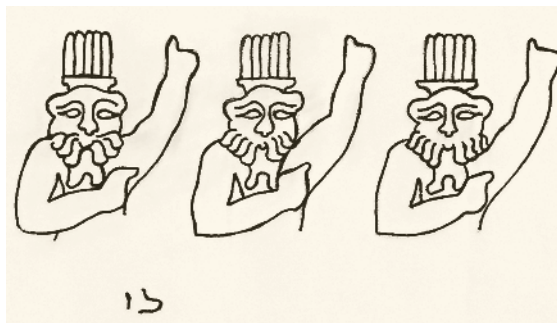

Fig. 29 Dansende
Bes-figurer på
nordstolpen af
porten til gården
i mammisi'et i
Edfu. Tegning af
LM fra Chas-
sinat, *Mammisi*
d'Edfou pl. 47.

væggene i sanktuaret ved siden af solbarnet; på hver side af søjlegangen, hvor han bærer navnet Bes;⁵⁰ samt en enkelt gang over indgangsportalen i tre udgaver i en usædvanlig scene, hvor han danser med løftet venstre arm, akkompagneret af to luttspillere [fig. 29].

I mammisi'et knyttet til Isis-templet på Philæ er Bes-figuren mindre synlig. Øverst på søjlerne ved

48 François Dumas, 'La structure du mammisi de Nectanébo à Dendéra', *BIFAO* 50, 1950, s. 145, pl. VII.

49 François Dumas, *Les mammisis des temples égyptiens*, Cairo 1959, s. 141-142.

50 Émile Chassinat, *Le mammisi d'Edfou*, Cairo 1939, s. 131, 142, pl. II-IV, VII-VIII (søjler); X, XII-XV (sanktuar); XXXII, XXXVII; XXXII (portico); XLVII (dans).

Fig. 30 To isolerede Bes-hoveder over indgangen til mammisi'et i Philæ. Foto LM.

Fig. 31 Bes i entréen til pylonen i Mut-templet i Karnak. Foran ses en af de mange Sakhmet-statuer. Foto LM

indgangen ses dog en unik fremstilling af hans hoved i lavt relief på to sider af to abacus'er [fig. 30], hvor Hathor supplerer på de øvrige.⁵¹ Figuren har åben mund med synlige overtænder og nedhængende tunge. I en frisetekst i den vestlige indgang til den 1. pylon, der fører direkte ind til mammisi'et, ses en dansende figur, der er "en af Hayt'erne i fødselshuset. De er kommet til Ægypten med hende (Hathor)".⁵²

Blandt personnavnene fra 22. dynasti forekommer Besenmut, hvilket betyder "Muts Bes". Det giver mening, når vi erindrer Bes-figuren i Mut-templet i Gebel Barkal. Vi møder ham i en lignende sammenhæng på ægyptisk jord i Mut-templet i **Karnak**. Templet var anlagt af Amenhotep III og blev udvidet i 19. dynasti. Fra 21. dynasti fungerede "Tempel A" som et separat mammisi, der fejrede fødslen af Khonsu, barnet i den thebanske triade. I 25. dynasti blev det bygget sammen med selve Mut-templet, og i ptolemæisk tid blev der bygget en lille forhal foran den 1. pylon, passende udsmykket

med fire store relieffer af vores Bes-figur [fig. 31]. Bygningen fejrer nu (også) den fjerne gudindes hjemkomst.⁵³ I produktionsområdet syd for søen er der i øvrigt i nyere tid fundet et større antal kvindefigurer af ler, som kunne tyde på, at stedet havde faciliteter for ritualer omkring fødsel og undfangelse.⁵⁴ Her går det hele op i en højere enhed.

53 Volokhine, 'Quelques aspects de Bès' s. 242-3. Det er også på dette tidspunkt, at det nu ødelagte tempel i Armant (se ovenfor) hører til.

54 Se foreløbig https://en.wikipedia.org/wiki/Precinct_of_Mut

51 Daumas, *Les mammisis des temples égyptiens*, pl. VIIIa.

52 Daumas, *Les mammisi des temples égyptiens*, s. 141 n. 1.

Fig. 32 Bes i Medamud flankeret af strofer af en hymne til Hathor. Drioton, *Fouilles de Médamud* (1926), fig. 10.

Fig. 33 Bes-figur og grif i løvetemplet i Musawwarat es-Sufra. Foto Pia Adamsen.

Den sidste ptolemæer, Ptolemaios XIII, var ansvarlig for den ovenfor omtalte udsmykning af indervæggen af “kiosken”, indgangen til templet i **Medamud** lige nord for Theben, hvor hymnen til Hathor står umiddelbart bag en dansende, om end noget stiliseret, Bes-figur med blomsterbuketter i hænderne [fig. 32].⁵⁵

I Øvre nubien, hvor nu de meroitiske herskere var kommet til, fortsætter traditionen med at dyrke de ægyptiske guder og dermed også Bes-figurens funktion. I **Musawwarat es-Sufra** 3. årh. f.Kr. (kong Arnekhamani) rummer templet til den meroitiske gud Apademak i sit eneste rum også en større scene med solbarnet på lotusblomsten. På søjlerne er der hele to små fremstillinger af Bes-figuren, begge afbildet i profil. Den ene spiller vinkelharpe, den anden løfter et sværd [fig. 33]. De andre figurer i scenen (griffe etc.) tyder på en sammenhæng med den fjerne gudinde, måske den sydligste henvisning til denne myte? I regionen er der også fundet amuletter og figuriner af Bes-figurer fra denne tid, som bekræfter den folkelige udbredelse af guden.⁵⁶

De fleste af monumentbeskrivelserne ovenfor relaterer til Øvreægypten, de mest imponerende i henseende til størrelse endda i udkanten af det egentlige Ægypten (Øvre nubien og oaserne). Der er dog en enkelt bygning i omegnen af den gamle hovedstad Memfis, der er ud over det sædvanlige: Bes-rummene i **Sakkara**, som de oftest kaldes. De blev udgravet i 1906 mellem Tetis pyramide og vejen ned til Serapeum. Heroppe lå der en helligdom til Anubis.⁵⁷ I terrasser var der anlagt nogle faciliteter til de mange pilgrimme, der kom til Anubis med votivgaver. Det sydligste af rummene, bygget af groft tilhuggede sten og lersten, blev indvendigt udsmykket med figurer i fuld højde af Bes-figurer og nøgne kvinder. De fleste er gået tabt, men en af hver står i en utilgængelig del af stueetagen i museet i Cairo [fig. 34]. Langs en af væggene var der bygget en platform (et leje?).

Bes-figuren er frontal, og han løfter den ene arm over hovedet med et sværd i hånden, mens hans ansigt er stivnet i et udtryk mellem smil og skræk. Han bærer en sær variation af en G-streng, og hans lem ser ud til at være faldet af. Kvinden er meget bleg,

⁵⁵ Jf. n. 9.

⁵⁶ Victoria Almansa-Villatoro, ‘Reconstructing the pre-Merotic pantheon of Kush’, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 18, 2018, s. 167-189, især s. 174.

⁵⁷ James E. Quibell, *Excavations at Sakkara 1906-1907*, Cairo 1908, s. 12-14, pl. 25-29. Se også Barry Kemp, *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilisation*, 2. udgave London 2006, s. 382 med rekonstrueret tegning fig. 133, og Volokhine, ‘Quelques aspects de Bès’ s. 245-253.

Fig. 34 Bes-figur med kvinde fra rummet i Sakkara, nu i Cairo. Foto LM.

faktisk helt hvid med røde bånd draperet over kroppen og med venusbjerget kraftigt markeret i sort. I dette rum fandt udgraverne omkring 30 falliske figurer. Hvad er der mon foregået her?

En nyere artikel⁵⁸ løfter lidt af sløret for hvem der færdedes på området. De arkæologiske levn (kar og mønter) kunne pege på en slags herberg fortrinsvis til mænd. Heldigvis blev der fundet tekster, der kan fortælle mere. I forbindelse med templet boede præster, handlende, håndværkere og også kvinder, der kunne eje huse. Nogle havde græske navne. Det var altså et administrativt centrum. Desværre står der ikke noget om Bes-figuren. I betragtning af den funktion han får noget senere i romertiden (se nedenfor), hvor græsk stadig var det officielle sprog blandt embedsmænd, kunne det tænkes, at det også her i Sakkara specifikt drejer sig om Bes, eller *Besa*, som han kaldes på græsk.

Flere af de falliske figurer var ufærdige, og det kunne tyde på at der var et produktionssted i nærheden. Rummets monumentale vægudsmykning indikerer, at det havde med fertilitet at gøre, og at det fungerede som et "inkubatorium", et lokale hvor folk kunne søge hjælp gennem drømme og måske finde inspiration for netop deres problem i om-

givelserne. De falliske figurer er utvivlsomt votivgaver til at fremme processen.⁵⁹

Blandt rester af udsmykningen på selve væggene ses også en Apis-tyr, og det er nærliggende at koble rummets funktion til de ceremonier, der foregik ved en Apis-tyrs begravelse netop i Serapeum, hvor der blandt deltagerne var kvinder, der løftede op i skørterne.⁶⁰ En stor terracottafigur, en del af fundet i nærheden, viser netop to Bes-figurer, der bærer en Harpokrates(?) med en meget stor fallos.⁶¹ På den tid var Osiris = grækernes Dionysos, og det dionysiske miljø med sex og beruselse bliver ganske tydeligt illustreret her og føjer sig til traditionen om Hathor, der fra gammel tid havde de samme associationer. Der forekom endda en dans udført af dværge – en levendegørelse af Bes-figurens karakteristiske statur. Bes-rummene i Sakkara falder uden for enhver struktureret, officiel kontekst. Vi har her et sjældent eksempel på en folkelig tradition, der har fået en imponerende fysisk ramme – unik, men måske der engang var flere?

59 Om et lignende fund i nærheden se Philippe Derchain, 'De erotiske figurer fra de hellige dyrs gravplads i Sakkara', *Papyrus* 37/2, 2017, s. 22-29. Figurer med ekstremt stor fallos dukker først op i Ægypten i græsk-romersk tid: Volokhine, 'Quelques aspects de Bès' s. 249-253.

60 Diodor I.85.

61 Nu i Museum van Oudheden i Leiden: *Papyrus* 37/2, 2017, s. 23 fig. 1.

58 Maria Cannata, 'Social identity at the Anubieion. A reanalysis', *American Journal of Archaeology* 111/2, 2007, s. 223-240.

Fig. 35 Bes-figur på to abaci i det romerske mammisi i Dendara. Foto LM.

Romersk Tid

Der var ingen politiske eller andre grunde til, at Bes-figures ikonografi og kontekst skulle ændre sig med de romerske kejsers ankomst. Det romerske mammisi i **Dendera** fortsætter traditionen med at anbringe Bes-figuren, nu med blomsterbuket, på abacus over søjlerne. Ovenover ses som en frise den lille Ihys fødsel fra en lotusblomst med en Bes-figur i profil og med meget stort hoved, der tilbeder ham [fig. 35]. Bes' og Hayts tilnavne på arkitraven knytter dem begge til nubiske regioner, men kun sidstnævnte er "herre over mammisi'et".⁶² Bes-figuren er også med i en frise øverst på væggene i sanktuaret.

Det lille tempel til Hathor på **Philæ** var blevet grundlagt af Ptolemaios VI og udvidet af Ptolemaios VIII. Mod syd havde det en terrasse med udsigt over floden, hvorfra gudinden blev båret i procession rundt om hjørnet til Isis-templet og en gang om året sejlet over til øen Biga, hvor en del af Osiris' legeme var begravet. Kejser Augustus byggede en forhal med nu forsvundet træloft, men den fik sin indvendige udsmykning under hans efterfølger Tiberius.⁶³ Her møder vi en meget aktiv Hayt. Templet fejrer ikke nogen fødsel (dertil var der et mammisi inkorporeret i hovedtemplet til Isis), men udelukkende den fjerne gudindes hjemkomst med musik og dans. Alle aktørerne vender indad, mod syd, der hvor Hathor (som ikke afbildes her) kom fra. Søjlerne i forhallen, der er vokset sammen med sidevæggene, er udsmykket med episoder fra festen. Ud over et par kvinder, der spiller på store lyrer, er der to aber, der spiller lut og dernæst tre udgaver af Hayt: en med rammetromme og to med vinkelharpe. "Den ærværdige Hayt" med tromme "tilfredsstiller sin herskerinde med det som hun elsker" [fig. 36]. Med harpe gør han det samme, mens han danser og der

Fig. 36 Hayt slår på rammetromme i Hathor-templet på Philæ. Ptolemæisk. Foto LM.

Fig. 37 Hayt spiller vinkelharpe i Hathor-templet på Philæ. Foto LM.

Fig. 38 En væg fuld af Bes-figurer i templet i Nadura, Kharga. Foto LM.

⁶² Daumas, *Les mammisis des temples égyptiens*, s. 142-143.

⁶³ Günter Hölbl, *Altägypten im Römischen Reich I*, Mainz am Rhein 2000 s. 44ff., 81ff; François Daumas, 'Les propylées du temple d'Hathor à Philae et le culte de la déesse', *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 95, 1969, s. 1-17.

synges “Hun (Hathor) kommer mod sit tempel, vel forsynet, gjort til den blide...” (fra den vilde hun var i Nubien) [fig. 37]. Recitativene rummer flere lovprisninger til gudinden, og i en hymne på væggen kan vi læse at “aberne er foran dit åsyn og danser for din majestæt. Hayt’erne slår på tromme for din *ka*.” Guden har sine tykke arme og ben, er ikklædt et lændeklæde og har en høj fjerkrone på hovedet. Hans skæg er sirligt snoet, og hans øjne har tykke sminkestriber.

I **Nadura** i Kharga-oasen, hvor en bygning på en klippetop muligvis kunne have fungeret som et mammisi for det velbevarede og allerede eksisterende Amon-tempel i Hibis et par kilometer væk, var Bes-figuren også massivt til stede. På en arkitrav ses Amon, Mut og Khonsu. To af væggene er ganske velbevarede, om end noget eroderede af vind og vejr, men det vrirler med Bes-figurer og kvinder med rammetrommer og en del tekster [fig. 38]. En af figurerne nær Mut lyder navnet Hayt. Templet er bygget under Hadrian og Antoninus Pius. Vi må styre vores nysgerrighed, mens Yale University arbejder på udgivelsen af templet. De foreløbige konklusioner peger på, at “Khonsu, herre over Hibis” faktisk var hovedpersonen her.⁶⁴

I Amon-templet i **Merøe** var mindst én pille i “tronsalen” ved siden af sanktuaret udsmykket med et Bes-hoved, som nu kan ses på Glyptoteket.⁶⁵ I et tempel i **Wad ben Naga** stod der Bes-piller, der lignede dem i Gebel Barkal 40 km mod nordøst med den væsentlige forskel, at nu blev der tilføjet et Hathor-hoved *oven på* Bes-figurens [fig. 39].⁶⁶ Bygningen stammer formodentlig fra 1. årh. e.Kr. og kunne være et mammisi. Hovedtemplet på stedet var viet til Amon-Ra og Mut.

Her oppe langt væk fra det egentlige Ægypten blev der også produceret mindre figurer i fajance, som dog ser lidt fremmede ud. Et par stykker fundet i Amon-templet i Naga har et umådeligt stort

Fig. 39 Kombineret Bes- og Hathor-pille i Wad ben Naga, Sudan, nu forsvundet. Fra Lepsius, *Denkmäler I*, 139. Hathor-piller med en bærende funktion kendes fra Mellemste Rige. Bes-figuren får en sådan funktion i Gebel Barkal i 25. dynasti, og den fortsætter i mindre format på mammisi’ernes abaci. Inspirationen kunne være, at Bes-figuren blev knyttet til Onuris/Shu, der netop støttede himlen ved verdens skabelse. Jf. at Bes-figuren i Nye Rige både støtter sengen i fødselshytten og royale fødselslejer samt udsmykker nakkestøtter, hvor brugers hoved hviler som den opgående sol.

hoved, meget korte ben og en kuglerund mave med navle i centrum.⁶⁷

At interessen for Bes-figuren var lyslevende i den almindelige befolkning i græsk-romersk tid viser de mange de mange terrakotter, der var på markedet. Vi ser grupper af figurer samlet i en enkelt komposition, hvilket giver en ny sammenhæng.⁶⁸ Han udstyres med romersk tunika og skjold, og han kan få sin familie med. Ofte vises han med en rejst fallos. I denne sammenhæng skal den ikke signalere seksuel potens, men snarere ses som et våben. Vi så allerede denne kobling i Bes-rummene i Sakkara. Den officielle og den folkelige ikonografi synes nu at gå hver sin vej. På denne tid får både ægyptere og tilreisende mulighed for at kommunikere med guden, her kaldet Besa, i et orakel installeret i Sethi I’s tempel i Abydos.⁶⁹ De har efterladt mange graffiti som minde om deres pilgrimsrejse. Mon ikke der har været en bod, hvor de kunne købe en souvenir med hjem? En sådan kunne være den Bes-figur af blå fajance, der endte med at komme helt til Rom, hvor den blev købt af Bertel Thorvaldsen i 1830’erne [fig. 40]. Oraklet blev lukket af den romerske kejser i 350 e.Kr., og det blev enden på Bes.

Fig. 40
Bes-figur
fra Bertel
Thorvaldsens
samling.
Foto LM.

64 Volokhine, ‘Quelques aspects de Bès’ s. 243. Se for nuværende med fyldig litteratur <https://egyptology.yale.edu/expeditions/past-and-joint-projects/chonsu-nadura-temple>

65 ÆIN 133: Tine Bagh, *Finds from the Excavations of J. Garstang in Merøe and F. LL. Griffith in Kawa in the Ny Carlsberg Glyptotek*, udstillingskatalog 2015, fig. 1.15 (1. årh. e.Kr.?).

66 Tegning i farve fra Lepsius’ ekspedition: Bagh, *Finds*, fig. 1.16. Se også Pavel Onderka, ‘The Typhonia of Frédéric Cailliaud’, i Jana Mynárová m.fl. (red.), *There and back again – The Crossroads II*, Prag 2015, s. 447-463.

67 1. – 2. årh. e.Kr.: Welsby og Anderson (red.), *Sudan*, kat. Nr. 166 a-c. Se også Almansa-Villatoro, s. 174.

68 Volokhine, ‘Quelques aspects de Bès’ s. 244. Flere findes i Glyptoteket: Mette Fjeldhagen, *Græsk-romerske terrakotter fra Ægypten*, København 1995, s. 78-85.

69 David Frankfurter, *Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance*, Princeton 1998, 166-174, 194. Kemp, *Anatomy* ², s. 382.

Den upåagtede mumie i Cambridge

Mette Gregersen

Sædvanligvis er mumier trækplastre i de museer, som er så heldige at eje nogen. Sådan er det dog ikke på Girton College i Cambridge, som blev oprettet i 1869 som den første institution i byen for kvinder med undervisning på universitetsniveau. Den 29. december 2019 bragte BBC News et interview med oldtidshistorikeren Dr. Dorothy Thompson, for hendes budskab var, at der ikke kommer nok besøgende i det lille museum, The Lawrence Room, som sin lidenhed til trods ejer og udstiller skatte både fra det angelsaksiske England

og Middelhavsområdet.¹ Ikke mindst studenterne glimrer ved deres fravær, og dette er så meget desto ærgerligere, fordi Girton ejer en helt særlig mumie, som er værd at stifte nærmere bekendtskab med, og som Thompson beskriver som “en vidunderlig skat” [fig. 1].

Mumien er en kvinde og en sjælden en, for på det malede portræt står der EPMIONH ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ *Hermione Grammatike*. Skønt det er en romersk mumie fra det 1. århundrede e.Kr., er disse to ord ikke skrevet på latin, men på græsk, som var det officielle sprog i administrationen dengang. Vi vil nu først følge mumiens vej fra Ægypten til Cambridge.

I 1887 gravede den senere så berømte William Matthew Flinders Petrie (1853-1942) i Hawara med fokus på lerstenspyramiden på stedet. I bestræbelserne på at fjerne de løse sten og andet materiale, som dækkede indgangen til pyramiden, opdagede han, at der på nordsiden havde ligget en meget stor, romersk gravplads med gravkamre af sten, som stadig indeholdt ligene. Det vakte ikke umiddelbart hans interesse, men lige før han ville fortsætte arbejdet andetsteds, fandt man en mumie, på hvis ansigt der lå en træplade med et malet portræt. Han beskriver det som “et smukt tegnet hoved af en pige, i bløde, grå nuancer, fuldkommen klassisk i stil og mode”.² Så fik piben en anden lyd, og i alt 60 mumier med portrætter blev fundet på denne gravplads, “nogle meget ødelagte og værdiløse, andre så friske som den dag, de var malet.” Arbejdet fortsatte; men da sæsonen sluttede i april, skulle der gå mange år, før Petrie kom tilbage til Hawara.

Vi er nu i vinteren 1910-1911, hvor Petrie igen gravede i Hawara, og til trods for, at det var et område plaget af ulovlige udgravninger og ødelæggelse af resterne af de romerske grave, lykkedes det Petrie at finde yderligere 70 portrætter i meget forskellig forfatning. Ud fra det samlede antal af mumier gik

Fig. 1 Hermiones mumie i Girton College, Cambridge. Foto Peter Sparks (GCPH 11/26/2/1). Tak til The Mistress and Fellows, Girton College, Cambridge.

- 1 ‘Egyptian mummy at Cambridge college needs more visitors’: <https://www.bbc.com/news/uk-england-cambridgeshire-50757933>
- 2 Margaret S. Drower, *Flinders Petrie. A Life in Archaeology*, London 1985, s. 133, 134.

det op for ham, at de, der var forsynet med portrætter, absolut var i undertal, og han anslog derfor, at det i snit tog seks uger for en udgraver at finde et portræt.³ I sin bog om arbejdet med udgravning af de romerske mumier skriver Petrie: “Ud af cirka hundrede mumier på samme alder, fundet begravet på samme måde, er der kun et portræt bevaret og måske et portræt mere, som er gået i forfald eller ødelagt”.⁴ Ifølge Mogens Jørgensen kender man i dag mellem 900 og 1000 mumieportrætter, så hvis Petries statistik har almen gyldighed, vurderer han, at der må ligge mellem 50.000 og 100.000 mumier bag de cirka 1000 portrætter, som er bevaret.⁵

Juvelen blandt fundene viste sig at være den ovenfor omtalte romerske kvindemumie, som er en af de få, hvis navn er bevaret [fig. 2]. Petrie skriver: “Den vigtigste af disse er Hermione Grammatike, eller lærer i de klassiske discipliner, hvis navn og titel er malet i hvidt på portrættets stof... Dette er det eneste kendte tilfælde af en mumie eller et portræt af en kvindelig lærer. Den hviler nu passende i biblioteket på Girton College”. I forbindelse med forskelle i maleteknikken noterer Petrie om Hermiones mumie, at “linnedet ses gennem farven. Hår lysnet med brun-grå strøg på sort”.⁶

I 1997 præsenterede Dominic Montserrat i en kort artikel imidlertid en ny læsning af ordet *grammatike*.⁷ Det er blevet oversat som “lærer”, “lærer i de klassiske discipliner”, “lærer i grammatik”, “docent i de klassiske discipliner”, “litterær dame” og “sekretær”; men ifølge Montserrat betegner det måske mere nøgternt og nøjagtigt en person med boglig dannelse, som kan læse og skrive. I artiklen omtaler han en anden mumie, fundet i samme udgravnings-

Fig. 2 Hermione i nærbillede.

Foto Peter Sparks (GCAR 11/1/6/10). Tak til The Mistress and Fellows, Girton College, Cambridge.

sæson som Hermione og som hendes forsynet med en indskrift. Hans lyder “Heron, søn af Ammonius, *philosophos*, farvel.” Argumentet for at komme frem til den konklusion, at Hermione ikke har været underviser, men derimod en person, som har modtaget læring, bygger på andre mumieportrætter, som har rummet rosende tilnavne, men ikke egentlige professioner. Sådanne findes til gengæld på mumiebånd og etiketter.⁸

Efter udgravningssæsonens afslutning fik Petrie Hermione med hjem til England, og hun blev udstillet på University College, London i sommeren 1911, hvor hun blev bemærket af Gwendolen Crewdson (1872-1913), akademiker, samler og mæcen fra Girton College. Hun mente, at Hermione ville høre hjemme netop der, fordi det på det tidspunkt var en

3 Drower, *Flinders Petrie*, s. 316.

4 W. M. Flinders Petrie, *Roman Portraits and Memphis (IV)*, BSAE 20, London 1911, s. 1.

5 Mogens Jørgensen, *Katalog Ægypten III. Mumiekister, mumieprydelser og mumier fra Tredje Mellemlæstperiode, Sentiden, Ptolemæertiden og Romertiden (1080 f.Kr. - 400 e.Kr.)*, Ny Carlsberg Glyptotek 2001, s. 34.

6 Petrie, *Roman Portraits*, s. 8 og 10.

7 Dominic Montserrat, “‘Heron bearer of Philosophia’ and Hermione Grammatike”, *Journal of Egyptian Archaeology* 83, 1997, s. 223-226.

8 Montserrat, “‘Heron bearer of Philosophia’”, s. 225.

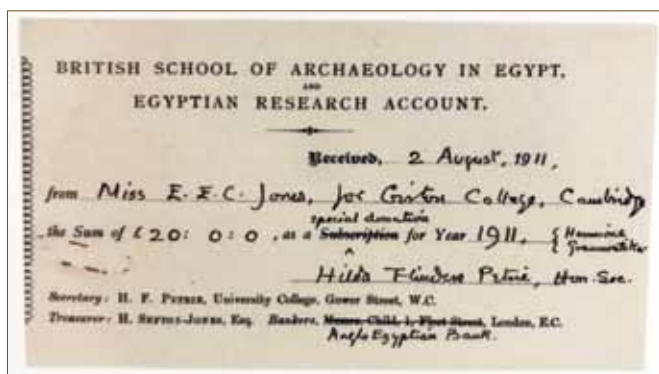

Fig. 3 Kvittering for anskaffelse af Hermiones mumie. Fra BBC 29.12.19 på nettet.

Fig. 4 Mumien fra Hawara i Ny Carlsberg Glyptotek. Foto Ole Haupt.

ren kvindeinstitution. Både Petrie og hans hustru, Hilda, sagde ifølge Crewdson, at de gerne ville have, at denne mumie kom til et kvindecollage, enten Girton eller Newnham, begge i Cambridge. Crewdson antydede, at hun ikke ønskede at fremstå som grådig; men at hun mente, at Girtons krav var bedst, fordi man der havde uddannet den første kvindelige, klassiske historiker. Dette argument overbeviste Flinders og Hilda Petrie om, at Girton fortjente mumien. Det var dog ikke en gave, så både studerende og ansatte bidrog til at samle penge ind til købet af den, i alt £20 svarende til £2300 i dag, og yderligere betalte man £10 og 5 shilling for en montre. [fig. 3].⁹

Siden Gamle Rige havde ægypterne brugt mumificering for at bevare den døde krop, og da romerne stiftede bekendtskab med denne specielle proces, efterlignede de den, men indførte to væsentlige ændringer i det færdige resultat. I stedet for en mumie-maske lagde man et malet portræt af den afdøde over ansigtet, og bandageringen blev nu udført i et rombemønster. Portrætterne kunne være malet på enten træ eller linned. I Hermiones tilfælde gjorde sidstnævnte sig gældende.

I 1997 blev mumien CT-scannet, og undersøgelsen viste, at Hermione var mellem 18 og 22 år gammel. Ifølge omtalen på BBC kunne man ud fra tændernes tilstand slutte, at hun havde kunnet glæde sig over en god kost bl.a. bestående af hvedebrød.¹⁰ Den 31. oktober 2013 præsenterede ægyptologen Joyce Filer scanninger af to forskellige mumier under den årlige Science Week på British Museum, og Hermione var den ene af dem.¹¹ Det drejede sig om CT-scanning af kraniet, som viste, at hulrummet var tomt, så Hermione var en af de afdøde, hvis hjerne var blevet fjernet under mumificeringen. Ægypterne kendte ikke hjernens funktion, men troede, at man tænkte

9 'Egyptian mummy at Cambridge college needs more visitors'.

10 'Egyptian mummy at Cambridge college'. Set med vores øjne i dag er det ikke en speciel sund kost; men vi ved fra undersøgelser af andre mumier, at småsten i brødet ofte havde slidt tænderne, så måske mener den, der har foretaget scanningen, hvis navn og profession ikke er oplyst, at der her er tale om en person, som har fået en god kvalitet brød. Hun har heller ikke været særlig gammel, så det er også et spørgsmål, hvor meget tænderne har kunnet nå at blive slidt.

11 'Science Week at the British Museum', October 31, 2013, images 2, 4, 7, 8: <https://joycefiler.wordpress.com/2013/10/31/science-week-at-the-british-museum/>

med hjertet. Det var oven i købet muligt at se skrabemærker fra krogen på indersiden af kraniet. Desuden kunne man ud fra kraniets overflade se, at det var i glimrende stand. Hvad der dog er mere interessant er, at Hermiones alder kan bestemmes til under 21 år, fordi den tredje visdomstand ikke er kommet helt frem, og det stemmer fint overens med undersøgelsen i 1997. Endnu en ting blev prøvet: en digitaliseret version af Hermiones portræt blev lagt på en 3D model af hendes kranium, som det så ud under bandagerne, og det viste sig, at kraniet og ansigtsformen som set på portrættet passede til de oplysninger, som selve kraniet havde afgivet, og at hendes ansigtsform var oval.

Der kan bindes en ekstra lille sløjfe på historien om Hermione Grammatike. Hun blev nemlig fundet sammen med mumien af en romersk mand [fig. 4].¹² Den er udstillet på Glyptoteket og blev erhvervet, fordi brygger Carl Jacobsen, museets stifter, gav penge til Petries udgravninger i perioden 1908-1922. Mumien har portræt og velbevarede bandager, og han var ikke over 50 år [fig. 5]. Da mumien kom til museet, var man bange for, at udtrængende

Fig. 5 Nærbillede af manden fra Hawara. Foto Ole Haupt.

Fig. 6 Børnetegninger på mumiebandager. Fra Petrie, *Roman Portraits*, pl. XIII,1.

harpiks fra balsameringsprocessen kunne ødelægge mumien¹³. Den blev derfor skåret igennem på tværs og sat sammen igen. Derved blev det afsløret, at den var svøbt i 45 lag fint linned, som ikke har været billigt. Ved et lykketræf kan det fastslås, at også Hermione var lige så "velsvøbt", for hun var viklet i flere hundrede meter meget dyrt linned, hvilket tydeligt viser, at hun kom fra en velstående familie.¹⁴ Det må så gælde begge, for balsameringen alene kunne koste 600 drakmer, som var mere end en landarbejders årsløn. Når man dertil lægger prisen for portrættet, siger det sig selv, at det kun var de velhavende beskåret.¹⁵

Fra flere kilder ved vi, at de døde ofte stod længe i hjemmene, før begravelsen fandt sted, hvilket stød, slid og endda børnetegninger vidner om [fig. 6].¹⁶ Mange af mumierne er fundet i fællesgrave, lagt tæt og oven på hinanden, og således også Hermione og den for os navnløse mand. Hermiones tilnavn *grammatike* indikerer, at hun som minimum har fået en god uddannelse og måske var en belæst person; men hvilken relation hun eventuelt har haft til den mand, hvis mumie hun blev begravet sammen med, får vi ikke svar på. Eftersom de begge har tilhørt eliten i samfundet, kan de have bevæget sig i de samme cirkler, og – hvem ved – måske været i familie som far og datter; men det bliver rent gætværk.

12 ÆIN 1425: Tine Bagh, *Finds from W.M.F. Petrie's Excavations in Egypt in the Ny Carlsberg Glyptotek*, Ny Carlsberg Glyptotek, 2011, s. 114-115; Mogens Jørgensen, *Katalog Ægypten III*, s. 39-42 og s. 326-327.

13 Mogens Jørgensen, 'Menneskelige og guddommelige ansigter fra det gamle Ægypten' i Anne Marie Nielsen (red.) *Det sidste ansigt*, Ny Carlsberg Glyptotek 1998, s. 70-71.

14 Raffaella Cribiore, *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton University Press 2001, s. 79.

15 Jørgensen, *Menneskelige og guddommelige ansigter*, s. 66.

16 Petrie, *Roman Portraits*, s. 2 og pl. XIII,1; Salima Ikram og Aidan Dodson, *The Mummy in Ancient Egypt. Equipping the Dead for Eternity*, London 1998, s. 50-52.

Lise Manniche

I de senere år er der kommet fokus på et emne, der ellers har været omtalt med en vis diskretion i offentlig sammenhæng: vores tarme, hvad de rummer, og hvad vi eventuelt kunne bruge indholdet til.¹ Emnet har tidligere været oppe i vores blad, men da var det udelukkende som et eksempel på “den omvendte verden”, hvor ægypterne i forskellige sammenhæng, primært i dødetroen, forestillede sig det at spise afføring som noget uhørt, et tabu, de helst kun skulle opleve med negativt fortegn.²

1 For eksempel Giulia Enders bog *Tarme med charme*, People's Press 2015, først udkommet på tysk i 2014; et indlæg af Oluf Borbye Pedersen, ‘Nye studier peger frem mod bakterier som fremtidens lægemidler’ i *Politiken* 4. august 2019, 1. sektion, s. 6-7 om tre nye medicinske forskningsresultater; samt kronik af Dennis Raahave og Pia Brixved med titlen ‘Vi skal tale meget, meget mere om lort’ i *Politiken* 14. august 2019. Tak til læge Anne Cathrine Bollerup for at vække min interesse for emnet og eventuelle paralleller fra det gamle Ægypten under en middag i Sandkaas i juni 2019, og til Rune Nyord og Sofie Schiødt for henvisninger.

2 Paul John Frandsen, ‘Ekskrementer og mad: Ægypternes forestilling om det onde’, *Papyrus* 24/1, 2004, s. 4-15.

Ægypternes fantasi kendte ingen grænser, og det kan ikke undre, at de i tidens løb på et mere pragmatisk plan også afprøvede et uendeligt antal ingredienser i deres lægemidler. Tørrede dyreekskrementer bruges den dag i dag som brændsel i Ægypten, og ægypterne var vant til rent bogstaveligt at håndtere dem når de fremstillede mursten af ler, hvori blev æltet ikke blot halm men også skarn, der øger lerets smidighed og styrke, især hvis det får lov at stå lidt inden brug.³

Medicinske tekster foreligger fra Mellemste Rige og til Romertiden. Der er ingen tvivl om, at den hyppigste betegnelse for fækalier er *hs*,⁴ og at afføring af forskellige oprindelse (menneske, pattedyr, fugle, krybdyr og insekter) [fig. 1 og 2] indgår i de

3 Alfred Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries* 4. udg. revideret af J.R. Harris, London 1962, s. 49.

Skarn synes ellers ikke at være nævnt i dette værk og forekommer ikke i indekset.

4 *Wörterbuch* III 164,4-9. Kært barn har mange navne på dansk, her høstet i *Ordbog over det danske sprog*: fra latin faeces, fækalier og ekskrementer til afføring, efterladenskaber, lort, skid, bæ, puha, hømhøm, pølse samt mht dyr også skarn, pærer, kasse.

Fig. 1 En enkelt “kokasse” fra en bison ville række langt. 1 gram ekskrement rummer “flere bakterier end der er mennesker på jorden” (citater fra Raahave og Brixved). Fotograferet i Bisonskoven i Almindingen på Bornholm. Foto LM.

Fig. 2 Fåre-
ekskremer
findes naturligt
i let doserbar
form. Foto LM.

ægyptiske recepter. Tyskerne har et godt ord for den slags: Dreckapotheke, altså lægemidler, der rummer ekskremer.

To lægehåndbøger

Papyrus Ebers (så kaldet efter sin første ejer i moderne tid) har siden 1873 ligget mellem glasplader i Leipzig.⁵ Den er nedskrevet i begyndelsen af det 18. dynasti (omkring 1500 f.Kr.). Rullen er 18,63 meter lang og i forholdsvis god stand. Teksten består af en samling af recepter og nogle længere afsnit om diagnosticering og, som i al primitiv lægekunst, formularer at recitere, som skulle virke sammen med medikamentene.

En stor del af rullens indhold genfinder vi på en papyrusrulle, der siden 2006 har tilhørt i Louvre i Paris, og hvoraf der også findes en sektion i papyrussamlingen på Københavns Universitet (Papyrus Carlsberg 917). Den franske del er for nylig blevet offentliggjort.⁶ Rullen blev revet over på langs, formentlig da den blev fundet, og den nederste del mangler. I nyere tid er den blevet skåret op og sat i dobbelte glasplader. Ud fra den hieratiske skrift kan

5 Originaltekst: https://papyri.uni-leipzig.de/receive/UBLPapyri_schrift_00035080 En oversættelse af ældre dato er Bendix Ebbell, *The Papyrus Ebers*, København 1937. Se nu også Hildegard von Deines og Hermann Grapow, *Grundriss der ägyptischen Medizin der alten Ägypter I-IX*, Berlin 1954-1973; W. Westendorff, *Handbuch der altägyptischen Medizin I-II*, Leiden 1998; John F. Nunn, *Ancient Egyptian Medicine*, London 1996. Under Anden Verdenskrig blev papyrussen først opbevaret i en bank og derefter på et slot syd for Leipzig, dog ikke i selve bygningen men (ifgl. en beskrivelse fra 1951) i en stald under ekskremer og møg. Det slap den ikke ganske uskadt fra.

6 Thierry Bardin, *Médecins et magiciens à la cour du pharaon. Une étude du papyrus médical Louvre E 32847*, Paris 2018.

den dateres til Amenhotep II's regeringstid. Foruden recepterne rummer den lange, magiske passager ikke blot til brug for patienterne, men også til beskyttelse af lægen selv i hans gerning.

Fordøjelsen

Det er først halvvejs gennem Papyrus Ebers, at vi møder egentlig omtale af ekskremer. I de foregående lange passager om intern medicin forekommer de som en del af diagnosticeringen af et sygdomsbillede, men ikke som behandling. At der var en udbredt brug af afføringsmidler fremgår af mængden af recepter på dem, men afsnittene omhandler også andre interne lidelser end forstoppelse. Ægypterne var meget opmærksomme på deres eget tarmsystems trivsel, og det bekræftes af Herodot, som med egne øjne observerede ægypternes livsstil i 500-tallet f.Kr. Som noget af det første nævner han, at de benytter sig af brækmidler og lavementer tre dage i træk hver måned, for de mener, at al sygdom stammer fra den mad de spiser.⁷ Vi ville kalde det en detox-kur. Han fortæller i øvrigt også, at "de forreter deres nødtørft indendørs og spiser udendørs på gaden med den begrundelse, at usømmelige, men nødvendige handlinger bør udføres i det skjulte, og ikke-usømmelige handlinger åbenlyst."⁸

Frø af *Ricinus communis* (dgm; på engelsk castor bean – heraf udvindes "amerikansk olie") ville have en god virkning her. Buskene voksede langs kanalerne og floden (og gør det den dag i dag) og har været et let tilgængeligt remedie:

At vide det man kan lave af ricinus, sådan som det blev fundet i forfædrenes skrifter som noget nyttigt for folk. Man støder roden i vand, og det lægges på hovedet af en patient. Så bliver han omgående helt rask som en, der ikke er syg. Lidt af dens frø tygges med øl af en mand, der har *whi* i sin afføring. Det er et middel til at uddrive sygdommen i en mands krop (E 251, jf. Louvre verso 24,20-21).

Et mildere afføringsmiddel bestod af figner og ridsede sykomorefrugter, der trak natten over i sød øl og lidt mælk. "Drikkes meget ofte, så at han hurtigt bliver rask" (E 202).

Tilbage i Gamle Rige (omkring 2500 f.Kr.) havde kong Teti et medlem af hofstaben, der udover at være overlæge og tandlæge også var "vogter af den

7 *Historie II*, 77.

8 *Historie II*, 35.

kongelige anus” (*nr phwy*t, som ordret betyder “numsehulshyrde”).⁹ Samme titel havde en kollega, der både var kgl. overlæge og speciallæge i øjen- og mavesygdomme [fig. 3].¹⁰ Lægerne i den gamle hovedstad Memfis var alsidige,¹¹ og selv om vi ikke har medicinske skrifter fra så tidlig tid, har de ganske sikkert eksisteret. Papyrus Ebers rummer mange remedier for lidelser i endetarmen, der skal anvendes som stikpiller eller lavement, og andre medicinske papyri følger trop (f.eks. E 188-216).

Kun to af de mange recepter i den første halvdel af Papyrus Ebers anvender ekskrementer som en del af et præparat. Det drejer sig om lindring af forstoppelse:

Brød bagt af frugt af *zizyphus spina-Christi* 1, *bddwk*³ 1, hankatteekskrementer 1, sød øl 1, vin 1. Stødes til en pasta og lægges som omslag (E 208; E 213 har yderligere rød okker 1).¹²

I forbindelse med en diagnosticering af maveonder (formuleret således: “Når du undersøger en mand, der har ondt i maven/forstoppelse i maven... så skal du sige desangående...”) indgår der dog en omtale af en ansamling af fæces i kroppen (E 193, 196, 202.)

9 Khuys skindør fra Sakkara, nu i Det Ægyptiske Museum i Cairo CG 57210/JE 38558: J. Quibell, *Excavations at Saqqara 1905-1906*, Cairo 1907, s. 22 pl. 14.

10 Iris skindør fra Giza nu i Kunsthistorisches Museum i Wien inv. nr. 8009: Hermann Junker, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 69, 1928, s. 66.

11 Herodot siger dog det modsatte: “Lægekunsten er så specialiseret hos dem (ægypterne), at hver læge praktiserer indenfor et enkelt område, og ikke flere” (*Historie* II, 84).

12 *Zizyphus spina-Christi* betegner den frugt, der på arabisk hedder nabq fra træet sidr, der stadig groer i Ægypten. *bddwk*³ er formodentlig ordet for vandmelon. Se Lise Manniche, *An Ancient Egyptian Herbal*, 2. udgave London 1999, henh. s. 157-158 og 92-93.

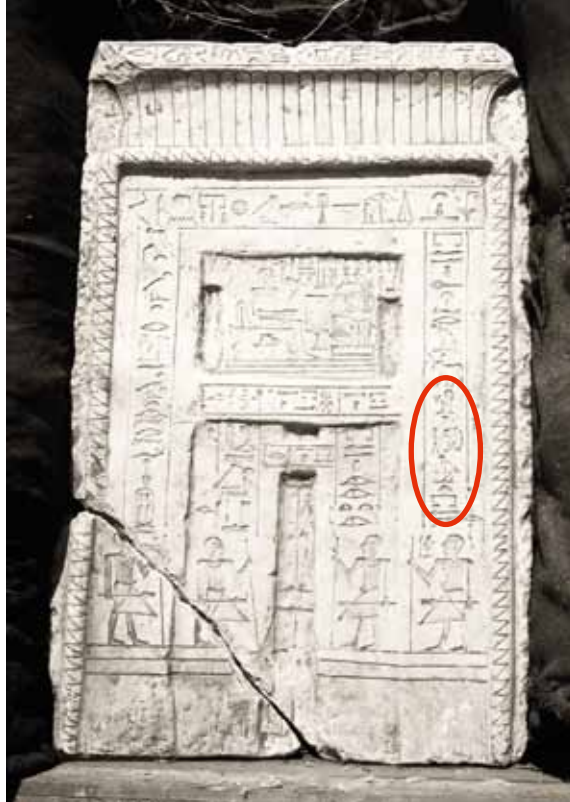

Fig. 3 Lægen Iris skindør i Wien med titler. 6. dynasti. <http://giza.fas.harvard.edu/objects/45375/full/>

Det kan også blive aktuelt med en egentlig undersøgelse af fæces, som imidlertid ikke specifikt omtales med den relevante glose, men således: “Du (lægen) skal stå tidligt op hver dag for at undersøge det, der er kommet ud af hans bagdel” (E 207).

Fækalier som ingrediens

Det er først når vi læser helt hen til nummer 55 af rullens 110 kolonner, at vi møder en direkte omtale af fækalier. Det er krokodilleskarn, og det røber hvad der er i vente, når vi kommer frem til hvad vi kan kalde de sekundære (ikke livstruende) lidelser. I rullen forekommer ekskrementer fra tyve forskellige dyr hvoriblandt foruden krokodille også kat, æsel, fugle, firben/gekko, flue samt fra fækalier fra mennesket. Ligesom “museøre” er navnet på en plante (jf. vores “løvefod” og “løvemund”), kan der dog også gemme sig nogle ikke-animalske ingredienser blandt betegnelserne. Midlerne med fækalier administreres både oralt, udvortes og i form af røgning.

I tidlig lægekunst kan valget af ingredienser til brug for behandling af en given lidelse have forskellige årsager, men det er ikke altid til at gennemskue, hvor analogien ligger, da der også kan være religiøse og magiske faktorer involveret. Der kan være tale om lighed i middel og lidelse (brug af en knogleingrediens til en benskade); lighed i konsistens (æggeskal til behandling af sår); lighed i farve (ravneblod mod grå hår); lighed i kraft (ørnefjer ved

påføring af øjenmiddel). Yderligere kan en lidelse destrueres eller overføres til en anden ting eller skabning.¹³

Fækaliernes anvendelse til behandling af ganske forskellige problemer som brandsår, øjensygdomme, nedsunken livmoder og til igangsættelse af fødsel, samt til omslag af hvad som helst der væsker. Det er vanskeligt at passe midlerne ind i nogen af de ovennævnte kategorier med undtagelsen af den første, hvor de gynækologiske remedier i det mindste er målrettet kroppens indre, men dog gennem skeden og ikke endetarmen. Det er muligt, at fækaliernes som regel er tænkt som brændstof, "fyld" eller som en katalysator, der skal gøre administreringen af medikamentet mere effektiv uden at have en egentlig medicinsk rolle at spille? Medikamenter med ekskrementer er næsten alle kompositte, og det er derfor vigtigt at udrede, hvilken af dem de antikke farmaceuter kan have anset som den primære og, hvor det er muligt, at få bekræftet det gode valg ved at finde paralleller i anden medicin, evt. fra andre kulturer, og i nyere forskning.

Et ofte citeret eksempel er på grund af sin kuriositet ikke så vanskeligt at gennemskue:

MEDIKAMENT TIL AT STOPPE MEGEN BARNEGRÅD: opium (*špnn*), flueekskrement fra væggen. Blandes sammen (med modermælk?), sies og drikkes i fire dage. Det stopper omgående (E 782).

Ud over at flueskarn er en sær ingrediens, er problemet mere af leksikografisk art, for oversættelsen af *špnn* som valmue/opium er ikke fuldstændig sikker. Hvad der er ganske vist er dog, at ægypterne kendte til opium og ligefrem importerede det fra andetsteds i Middelhavsområdet. Virkningen på de ægyptiske spædbørn må have været prompte.

I et enkelt tilfælde, der drejer sig om en skade i ansigtet, er dog ingen tvivl, med mindre at fokus i virkeligheden er på tilstedeværelsen af vandet?

Katteekskrement blandes med vand til en pasta. Lægges som omslag i fire dage (Louvre recto x+3.1-2)

Man tager ... fækalier

Her følger nogle eksempler på andre recepter med fækalier, katalogiseret efter typen af lidelser, som de er beregnet til. Det er ikke altid, at kvantum er angivet ("1" står for 1 del, et rummål). I vore dage ved vi, at der kun skal en meget lille mængde bakterier fra tarmfloraen til at igangsætte en proces.

NEDSUNKEN LIVMODER: tørret menneskeekskrement (*š3w*) tilsættes til terebintharpiks. Kvinden røges hermed, så at det kan trænge ind i hendes vagina (egtl. "kød") (E 793)

ET ANDET REMEDIE (TIL EN KVINDE): Tørrede ekskrementer, *hrwt* af øl. Kvindens fingre gnides med det, og det påføres alle hendes lemmer og det angrebne sted (E 794)

BRYSTLIDELSE HOS EN KVINDE: *htm*-mineral 1, oksegalde 1, flueskarn 1, gul okker 1 blandes til en pasta og brystet indsmøres med det i fire dage (E 810)

Der findes nogle eksempler på fækalier som ingrediens i Papyrus Carlsberg 917, men de optræder alle i ret fragmenterede dele af teksten. I et af disse bliver flueskarn (*hs n ff*), brugt i en behandling, som også findes i Papyrus Ebers:

For at FREMSKYNDE FØDSEL: *bsbs*-plante 1, røgelse 1, løg 1, rødt øl 1, (en bælgfrugt) 1, flueskarn 1 laves til en stikpille og sættes i hendes vagina (E 802)

I recepter til at behandle åbne sår kunne det tænkes, at fækaliernes blev inkluderet for at optimere medikamentets konsistens, ligesom det var tilfældet i murstensfabrikation:

SÅRFORBINDING: voks og tørret ekskrement stødes fint og lægges på et væskende sår som omslag (E 523)

FOR AT FÅ ET SÅR TIL AT DANNE SKORPE: menneskeekskrementer stødes i bundfald af sødt øl, fyrreharpiksolie og honning og lægges på som forbinding (E 541)

MIDDEL FOR AT UDTØRRE ET SÅR: gummi 1, harpiks 1, *nhd* 1, flueskarn 1, rød okker 1, salt fra Nedreægypten 1, voks stødes sammen og lægges på (E 521)

MOD HVAD SOM HELST DER VÆSKER: ekskrement, byg stødes med flodheste- eller svinefedt og lægges som på omslag (E 531)

13 Christian Leitz, 'Die Rolle von Religion und Naturbeobachtung im Papyrus Ebers' i Hans-Werner Fischer-Elfert (red.), *Papyrus Ebers und die antike Heilkunde. Akten der Tagung vom 15.-16.3.2002 in der Albertina, UB der Universität Leipzig*, Wiesbaden 2005, s. 41-62 med citat s. 44-45. Se også Sofie Schiødt, 'Papyrus Carlsberg 8: Ægyptiske øjenremedier i den senere medicinske tradition', *Papyrus 36/2*, s. 18-25.

Fig. 4 En sjælden tegning af friske tyrefækaler på ostrakon i Metropolitan Museum i New York. Nye Rige. Foto LM.

I dette tilfælde er det flodhestefedt, der er det afgørende: dyret afsondret noget slim, der har givet associationer til noget helbredende.¹⁴

BETÆNDELSE FORÅRSAGET AF EN TORN: æselekskrement [blandes med fermenteret plantesaft og anbringes hvor den (tornen) er trængt ind] (Louvre recto x+4,12-13) Ordene i [] er suppleret fra E 728. I en kompleks behandling af **BRANDSÅR**, der strækker sig over fem dage, indgår fækaler fra får eller ged. Det drejer sig tydeligvis om både magiske og medicinske ingredienser:¹⁵

- Dag 1 sort mudder lægges på
- Dag 2 ekskrementer fra får o.l. koges, stødes i bærme og lægges på
- Dag 3 tørret akacieharpiks, bygmelsdej, kogt kolokvint (*d³rt*), blandes i olie og lægges som omslag
- Dag 4 voks, oksetælle, ubeskrevet papyrus kogt med jordmandel¹⁶ stødes sammen og lægges som omslag
- Dag 5 kolokvint 1, rød okker 1, del af et træ 1, stødes med kobberspån. Laves til en pasta og lægges som omslag (E 482)

14 Leitz, 'Die Rolle', s. 58.

15 Nunn, *Medicine*, s. 182-183.

16 Forhandles i engelske helsekostbutikker under navnet tigernuts. Se Manniche, *Herbal*, s. 98.

ET ANDET MIDDEL MOD BRANDSÅR: enebær, *ihw*-frugt, katteekskrementer blandes med gummivand. Lægges som omslag. (Louvre recto x+8-9, jf. E 488, 485)

MOD LEDSTIVHED hvor som helst i kroppen: *git* af dadel, salt, bærme, natron, oksefedt, stenkløver, honning, æselekskrement, frisk *tp³w*, *snft*, *ssk*. Koges sammen og lægges som omslag (Louvre recto x+4 18-20, jf. E 670, der også medtager figen)

MOD MENNESKEBID: menneskeekskrementer og -urin, fermenteret manna, rød okker stødes sammen og lægges som omslag (Louvre recto x+8,6).

Det er påfaldende mange recepter på øjenmedicin, der indeholder fækaler. Et af dem er særlig interessant, for det ser ud til at være blevet kopieret i en anden rulle fra omkring samme tid (Papyrus Carlsberg 8, recto), der ganske vist er itu netop der, hvor vi ville vente ordet for skarn. Det drejer sig åbenbart om distichiasis (indgroede øjenvipper) eller variationen trichiasis:¹⁷

FOR AT FORHINDRE EN ØJENVIPPE I AT GRO IND I ØJET (IGEN) EFTER AT DEN ER FJERNET: firbeneskarn, blod af tyr, æsel, svin, jagthund og ged, blyglans, malakit. Stødes sammen i dette blod og anbringes der hvor øjenvippen blev fjernet. Den kan ikke vokse ud igen (E 425).

Her kan mytologien komme ind i billedet, da alle de dyr, der leverer blod undtagen hunden, er knyttet til guden Seth, der ville slå Horus ihjel og bl.a. rev hans øje ud. På den måde får medikamentet relevans [fig. 4].

En anden recept for samme lidelse lyder: Flueskarn 1, rød okker 1 stødes sammen og anbringes der hvor øjenvippen sad (E 429).

ANDRE ØJENLIDELSER er lidt vanskeligere at definere nærmere, men der var mange medikamenter til at afhjælpe dem:

pelikanskarn 1, salt fra Nedreægypten 1, harpiks 1 stødes til en pasta og anbringes i øjenkrogen (E 365).

firbeneekskrementer 1, *si³*-mineral fra Øvreægypten 1, gæret honning 1 stødes til pasta og anbringes i begge øjne (E 370).

17 Jf. Schiødt, 'Papyrus Carlsberg 8', s. 21.

Fig. 5 Hvad der kommer ud af rumpen på en tyr i en presset situation. Mererukas grav i Sakkara (6. dynasti). Foto LM.

MOD LÆSION I ØJET: tørret barneekskrement, honning påføres øjenlåget (E 349).
 Recepten ser ud til at gå igen i Papyrus Carlsberg 917, men begyndelsen mangler:
 ...ekskrement fra en barnemave 1, bundfald fra honning 1 lægges i fermenteret plantesaft og påføres om øjnene.¹⁸

VANDANSAMLING I ØJNENE (KATARAKT): ægte lapis lazuli 1, grøn øjensminke 1, *snn*-balsam 1, mælk 1, sort øjensminke 1, krokodilleskarn 1, (noget fra en agurk) blandes og påføres begge øjenlåg (E 378)
 Ptose(?) (hængende øjenlåg): sort flint 1, røgelse 4, krokodilleskarn, honning lægges i øjenkrogene (E 412).

FOR AT SKÆRPE SYNET: skarabæ(?),¹⁹ sort øjensminke 1, kolokvint 1, okker 1, krokodilleekskrement 1, *s³-wr*-træ 1, rød natron 1, honning 1 stødes til en pasta og lægge på begge øjenlåg (E 344)
 Her gemmer der sig måske nogle henvisninger til solens opgang og dens evige kredsløb. På den ene side bliver solen i nogle overleveringer genfødt af en krokodilles krop, og på den anden personificerer skarabæen den nyfødte sol. Som skarabæen triller sit æg i en skarnkugle, får solen også sit momentum ved at blive skubbet af en skarabæ.

STYRKE HÅRVÆKST: *trw*-mineral 1, blyglans 1, myrte(?) 1, olie 1, gazelleskarn 1, flodhestefedt 1 blandes til en pasta og masseres i (E 471).

MOD GRÅSPRÆNGTE ØJENBRYN: honning og kolokvintvand (blandes med) krokodilleekskrementer. Efter at det har stået natten over skal du i en periode på op til tre måneder lægge det på efter afvaskning (E 462).

TIL AT BEHANDLE EN LUFTVEJSLIDELSE(?) ved navn *ghw* findes der en recept der bl.a. indeholder skarn fra *idw*-fuglen, olie, sød øl og et mineral. Drikkes i 4 dage (E 326).

MOD SKADEDYR (*kkt*) der spiser byggen i laden: gazelleekskrementer lægges på ilden i laden. Væggene og gulvet nær deres huller spules med vand. Sådan undgår man at kornet bliver ædt (E 849).

Forskningen omkring kontrol med tarmfloraen og evt. udvikling af præparater indeholdende udvalgte bakterier til regulerende eller forebyggende brug er endnu i sin vorden. Det inkluderer anvendelse af pasteuriserede bakterier fra andre arter i behandling af mennesker. Måske der en dag i fremtiden vil vise sig et mere direkte link til oldægyptisk praksis. For indeværende er det under alle omstændigheder interessant at konstatere, at trods det, at fækalier var tabubelagte i det gamle Ægypten, fik de alligevel en rolle i medicinsk sammenhæng for 4000 år siden, som via græsk og romersk lægekunst fortsatte helt til 1700-tallet [fig. 5].²⁰

18 Personlig oplysning fra Sofie Schiødt.

19 Kryptisk forekomst af *hpr* her. Leitz, 'Die Rolle' s. 50-51 læser forsøgsvis "skarabæ" som en del af remediet, selv om kvantum ikke er angivet.

20 Joachim Stefan, 'Medizinschulen im Alten Ägypten und der Einfluss ihrer Lehren auf die griechische Medizin' i Fischer-Elfert (red.), *Papyrus Ebers*, s. 81-101.

Helvedes Magter: En dødelig forbandelse fra middelalderens Ægypten

Korshi Dosoo

I Øvreægypten engang i 900-tallet e.Kr. havde nogen skumle planer om at blive af med en mand ved navn Haron.¹ De tog to ribben fra et stort dyr, måske en ko eller en kamel, endnu med frisk brusk på, og på begge sider af det ene ribben og på den ene side af det andet skrev de tre gange en forbandelse på koptisk [fig. 1].

Koukhos, Trokhos, Aphonos, Pesphokops og Plemos og Ouliat: disse er de seks Dødens Magter, der uddriver enhver sjæl fra enhver krop. Det er dem der bibringer en mand alskens sygdom. Det er dem der skal gå til Haron, søn af Tkouikira...

Jeg kalder, jeg besværger dig, oh du døde, ved den vej du tog, og de frygtens steder de tog dig til, og de frygtens steder du så, og Ildfloden, der drev bølge på bølge... så at i det øjeblik jeg lægger denne knogle under dig, vil du bringe al din lidelse ned over Haron, søn af Tkoukira, ja, hurtigt, hurtigt! Gå, gå! Hurtigt, hurtigt!

Vi ved ikke hvad Haron havde gjort for at fortjene denne forbandelse, men vi har en vis idé om hvor-

1 Denne artikel blev først publiceret på Jennifer Cromwells blog d. 27. december 2019: https://twitter.com/papyrus_stories?lang=en som <https://papyrus-stories.com/2019/12/27/the-powers-of-hell-a-deadly-curse-from-medieval-egypt/>

For flere artikler om koptisk magi se <http://www.coptic-magic.phil.uni-wuerzburg.de>

Fig. 1 De to sider af ribbenet i Leiden. Foto © Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Fig. 2 Landskabet omkring Asyut, hvor de dramatiske begivenheder fandt sted. Foto © The Asyut Project.

Fig. 3 Iti-Ibis grav tegnet af Napoleons ekspedition. Facaden blev ødelagt i det 19. årh. Fra *Déscription* IV, pl. 48.

dan den blev effektueret. Harons fjende hyrede formentlig i nattens løb en specialist i ritualer, en “magiker”, til at udtale en mundtlig formular, mens han selv skrev forbandelsen ned med rødt blæk, der skulle ligne blod, inden han begravde knoglen i en grav. Denne type ritual, kendt på græsk som et *katádesmos* (“forbinding”) eller på latin som *defixio* (“fastgøring”), findes første gang på det græske Sicilien mere end halvandet årtusind tidligere i det 6. årh. f.Kr., men skikken spredte sig gennem den græsk-romerske verden fra Britannien til Iran og fra Germanien til Ægypten.

Det ene ribben med indskrift på begge sider, som den foreliggende version af teksten er taget fra, ligger i Museum van Oudheden i Leiden, som købte det af en hollandsk sælger. Han havde købt det af familien til den kendte ægyptiske antikvitetshandler Maurice Nahman.² Men hvor vi ved hvem forbandelsen var rettet mod, er det mindre sikkert hvilken lokalitet den stammede fra. De to tekster på de to ribben, der begge var i Nahmans eje, blev udgivet af koptologen James Drescher, som fik at vide af Nahmans søn Robert, at de kom fra Akhmim, selv om han ikke synes at have haft meget tillid til denne oplysning [fig. 2].³ En tydeligere ide om tekstens oprindelse viste sig i vinteren 2004-2005, da en tysk

ekspedition i Asyut fandt en tredje knogle, skrevet af den samme skriver med den samme tekst, i en grav fra Første Mellemtid, der tilhørte en lokal stormand ved navn Iti-Ibi, som levede mere end tre tusind år tidligere omkring 2600 f.Kr. [fig. 3]. Navnet på offeret for denne sidste forbandelse mangler, men det blev fundet i en gravskakt, der ikke havde været rørt siden oldtiden. Der var tre andre skakter i graven, som var blevet plyndret i det 19. årh., så det er muligt at ribbenet i Leiden kom fra en af dem.⁴

Christopher Faraone, der har gjort et stort arbejde med tidlige forbandelser på græsk og latin, har bemærket, at de har det med at optræde i et begrænset antal kategorier: nogle er rettet mod juridiske modstandere og har til formål at forhindre dem i at udtale sig eller vinde i retten. Andre er mod forretningsrivaler, andre igen mod sportsfolk, brugt af konkurrenter eller spillere for at fikse matcher. Andre sigter mod dem, der på en eller anden måde havde forurettet personen, ofte ved at stjæle noget fra ham.⁵ Forbandelser på koptisk fortæller os sjældent om, hvorfor de blev formuleret, men det er

2 Leiden F 1965/8.5 / Nahman Bone B. Den anden Nahman-knogle er registreret som Os. Mil. Vogl. i Istituto di Papirologia dell'Università degli Studi i Milano. Knoglen fundet i Asyut findes i et magasin på stedet.

3 James Drescher, 'A Coptic Malediction', *Annales du service des antiquités de l'Égypte* 48, 1948, s. 267-276.

4 Jochem Kahl, 'Magical Bone', i Jochem Kahl m.fl. (red.), *Asyut, Tomb III: Objects*, Wiesbaden 2016, s. 332-337.

5 Christopher A. Faraone, 'The Agonistic Context of Early Greek Binding Spells', i Christopher A. Faraone og Dirk Obbink, *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, New York 1991, s. 3-32. Se også Maarten Raven, *Egyptian Magic. The Quest for Thoth's Book of Secrets*, Cairo 2012, s. 173-174; Robert Ritner i Marvin W. Meyer og Richard Smith, *Ancient Christian Magic: Coptic Texts of Ritual Power*, Princeton 1999, s. 204-206 [no. 98].

Fig. 4 Kalkmaleri i en kirkebygning i Tebtunis, Fayum (Crum MSS 24.67). Foto Arthur S. Hunt i notesbog i Griffith Institute. Gengivet med tilladelse fra Griffith Institute, University of Oxford.

sandsynligt, at de har rod i lignende omstændigheder. Folk der følte, at deres økonomiske, sociale eller følelsesmæssige tryk var truet, kunne forsøge at kæmpe imod ved at bruge forbandelser, selv om sådanne aktiviteter var både ulovlige og blev fordømt af den kristne kirke. De der anvendte dem kunne blive udstødt, eller sågar henrettet, afhængigt af hvem der opdagede dem. Dette kan være en af grundene til, at Harons fjender aldrig siger hvem de er, eller hvorfor de angriber ham.

Mens andre forbandelser ofte har et meget snævert sigte – de kan bede om at få juridiske modstandere til at miste mælet eller stridsvogne til at køre galt – så forsøger denne helt og aldeles at ødelægge Haron. Indledningen udspecificerer seks “Døds-magter” og anmoder dem at uddrive Harons sjæl fra hans krop. Disse væsner kendes fra mange litterære tekster skrevet af kristne i Ægypten og i Middelhavsområdet fra og med det 2. årh. De ledsager Dødens Engel og skiller med vold sjælen fra kroppen i det endelige øjeblik. Et vægmaleri i en sakral bygning i Fayum viser os en sjælden afbildning af dette øjeblik, og hvor uhyggelige de ser ud: skabninger med dyrehoveder i sort rustning, der med tænderne trækker en sjæl fra en lille menneskefigur ud af dens krop [fig. 4].⁶

⁶ Bygningen blev fundet i 1899 men kun dokumenteret med noter og nogle fotografier (nu i Griffith Institute i Oxford). Om fundet se yderligere C.C. Walters, ‘Christian paintings from Tebtunis’, *Journal of Egyptian Archaeology* 75, 1989, s. 191-208, især s. 203 og pl. XXIX.

Når først sjælen er skilt fra kroppen, påkalder forbandelsen ånden fra den døde mand, i hvis grav den er lagt. Den beskriver den døde som værende i helvede efter at være blevet hentet af Dødens Magter ad den frygtelige sti på vej til underverdenen, til “frygtens steder”, hvor de usle døde pines, forbi Ildfloden, der brændte de onde, men ikke de retfærdige. Denne “underverdensgeografi” stammer ligesom beskrivelsen af Dødens Magter fra de samme litterære tekster, som blev skrevet af senantikke kristne for at bygge videre på eller tydeliggøre de ting, der omtales, men ikke fuldt ud beskrives, i Biblen. Blandt disse var Helvedet, på græsk *hades*, koptisk *amente*.

Ældre græske forbandelser beroede ofte på, at den person i hvis grav de blev lagt, hørte til i kategorien “hvileløse døde” – folk hvis tidlige eller voldsomme død havde til følge, at deres sjæle var sårbare over for magisk manipulering. I modsætning hertil satser forbandelsen af Haron på, at den døde, som den er begravet hos, befinder sig i Helvede. Men hvordan kunne nogen vide, om en bestemt afdød hørte til i kategorien “usle” eller “retfærdige”? Svaret, der igen tydeligt fremgår i de litterære tekster, er, at kristne ægyptere troede, at deres forfædre, som de kaldte “hedninge” (*hellénes*, ordret “grækere”) var dømt til Helvede for at tilbede “idoler” og dyr. Det er grunden til at forbandelsen fra Asyut, og sandsynligvis også de to andre, blev begravet i en grav fra Første Mellemtid. For de kristne efterkommere af de gamle indbyggere i den by ville de faraoniske grave og ligene i dem udgøre en ressource i deres forsøg på at triumfere i sociale konflikter ved at praktisere forbandelse.

Oversat fra engelsk af Lise Manniche

John Richard Harris

23. december 1932 – 24. februar 2020

Fyrretræ eller cedertræ? Fint guld eller elektrum? Var det vigtigt om *ash* betyder fyr, eller om *djam* betyder elektrum? Det var det for den tidligere professor i ægyptologi ved Københavns Universitet John Richard Harris, blandt hvis hovedværker man finder to af ægyptologiens vigtige redskaber: disputatsen *Lexicographical Studies in Ancient Egyptian Minerals* fra 1961 og 4. udgaven af A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries* fra 1962.

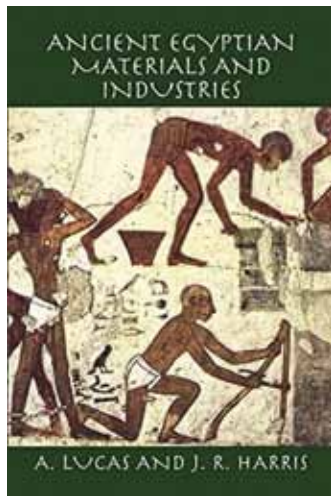
Harris' vej til København gik gennem de bedste uddannelsesinstitutioner i England. Han blev student fra den engelske eliteskole King's College School, Wimbledon, hvorefter han fortsatte til Oxford. Her blev han optaget på Corpus Christi College, hvor han først læste klassisk filologi, men siden skiftede til ægyptisk og koptisk. Efter sin BA i 1955 fortsatte han studierne, der i 1958 gav ham en doktorgrad på afhandlingen om leksikografiske studier – undersøgelser af, hvad ord betyder.

Baggrunden for dette valg af forskningsområde var interessant. Da Harris omkring sin 20 års fødselsdag skiftede til ægyptologi, fik han datidens kendteste ægyptolog Sir Alan H. Gardiner som lærer i ægyptisk sprog. Gardiner havde skrevet det 20. århundredes største og mest benyttede lærebog i ægyptisk sprog og havde desuden udgivet snesevis af ægyptiske tekster, og meget mere. Alle disse værker blev til i tæt sammenhæng med Gardiners livslange arbejde med at bestemme betydningen af snart sagt alle ægyptiske ord. Gardiner havde i sine yngre dage i tyve år været medarbejder på det enorme internationale samarbejde om at udarbejde en ordbog over det ægyptiske sprog. Projektets initiativtagere og ledelse sad i Berlin, og arbejdet med at få publiceret de fem første bind stod på fra slutningen af det 19. århundrede indtil afslutningen af 2. verdenskrig. Nogenlunde samtidigt med afslutningen af dette kæmpe projekt udgav Gardiner et af sine egne hovedværker om leksikografi. I den lange indledning til bogen fremsatte han meget hård kritik af den måde, hvorpå man i Berlin havde fået afsluttet *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, og udstak samtidigt en retningslinje for, hvad han mente man nu burde

Foto E. Holm-Rasmussen
1978.

gøre for at skaffe sig større indsigt i mange ords betydning. Gardiners forslag blev positivt taget imod i Berlin og resulterede siden i et stort projekt om medicinske tekster, herunder to ordbøger. Gardiners ønske om flere studier blev også til inspiration for en anden af hans elever, nemlig den danske ægyptolog Erik Iversen (se *Papyrus* 21/2, 2001, s. 51-55). Iversen var dog grundlæggende uenig med Gardiner i metoden til at finde frem til ords betydning, og hans kritik af Gardiner, parret med hans egen frugtbare demonstration af, hvordan man kunne få en forbedret indsigt, kom til at danne udgangspunktet for Harris' grundlæggende værk på området.

Gardiner havde foreslået, at man fremover skulle bruge det store materiale i Berlin til at lave ordbøger over grupper af tekster.

Resultatet ses i de to ordbøger over indholdet af samtlige kendte medicinske tekster. Her finder man naturligvis mange nye ting, men man ser også hundredevis af opslag, hvor et og samme ord optræder op til flere hundrede gange uden at forskerne har været i stand til at bestemme dets betydning. Iversen derimod mente, at variation og usædvanlige sammenhænge måtte være nøglen til bedre indsigt. Tag for eksempel ordet *dykker*. Det kan vi møde i f.eks. brugsvejledninger for snedkere, hvor det er en speciel type søm. Det kan forekomme i avisbrevkassers læserproblemer om problemer med afføring (lort, der synker), og endelig i det ord, der får os til at forstå, hvad der ligger i begrebet at dykke. Iversen formulerede på et lignende grundlag en slags lovmæssighed for leksikografiske studier, og Harris anvendte den på det kæmpemateriale, der var indsamlet i Berlin. Det var noget af en bedrift, og førte til at han blev betroet arbejdet med at lave den 4. udgave af “biblen” for alle, der interesserer sig for den helt basale

materielle side af den oldægyptiske kultur, i daglig tale omtalt som “Lucas/Harris”.

I de følgende elleve år var Harris tilknyttet en række forskellige kollegier i Oxford. Han havde mange undervisningsopgaver, men fik dog også tid til en mangesidig forskning. Flere artikler og en bog om ægyptisk kunst (1966), artikler om ægyptisk historie, om mumificering mm. Sammen med sin kone Eve Harris udgav han yderligere den vigtige bog *The Oriental Cults in Roman Britain* i 1965.

I 1968 blev professoratet i København uventet ledigt. Den daværende professor, Hans Jakob Polotsky, havde taget sin afsked efter kun et år på posten (se *Papyrus* 11/2, 1991, s. 6-9), og efter en del overvejelser besluttede universitetet at slå stillingen op. Det førte til ca. 15 ansøgninger fra udlandet, herunder fra en meget stor kapacitet, Ricardo Caminos. Et meget stærkt, internationalt bedømmelsesudvalg med nogle af fagets absolutte sværvægttere som medlemmer blev nedsat, og de indstillede Harris til professoratet, blandt andet med den begrundelse, at den aktuelle, bedrøvelige situation for faget i

København krævede en person, som havde både alderen og den nødvendige faglige bredde til at få ægyptologien bragt på fode. Harris tiltrådte i august 1970.

Det lå en stor opgave foran ham. Fagets to faste lærere ydede kun en minimal undervisning. Som amanuenser var de efter datidens regler ikke forpligtet til at forske, og ingen af dem havde heller evner i den retning. Blandt studenterne fra tiden før Harris tog tre den nye orientering til sig med glæde, mens resten – nogle og tyve – forsvandt fra faget inden for de første to måneder af hans "regering". Hans første og mest gennemgående træk for at få rettet op på det faglige niveau var undervisning, undervisning og atter undervisning. Med et konstant nærvær underviste han i sine syv år i København gennemsnitlig 16 timer om ugen, altid inspirerende og altid rede til at yde omfattende, personlig vejledning. Og da han i samme periode tilmed evnede at publicere en hel serie opsigtsvækkende artikler, fik han støt og roligt ført dansk ægyptologi op på det rådende internationale niveau. Det betød også en omprioritering af det, man beskæftigede sig med. Dansk ægyptologi havde indtil da i al væsentlighed været filologisk og sprogvidenskabeligt orienteret, men nu kom Ægyptens historie, kultur og kunst i fokus.

Den mere præcise retning skyldtes igen en tilfældighed. I England var man i 1960'erne i gang med at skrive anden udgave af et af datidens vigtigste værker, *Cambridge Ancient History*. De enkelte kapitler blev skrevet af hver sin forfatter, og på et tidspunkt meldte sig spørgsmålet, om hvem der skulle skrive om den komplicerede Amarna-periode. Den oplagte forfatter var Cyril Aldred, men ham ønskede den ægyptologiske fagredaktør ikke. De førende engelske ægyptologer Gardiner og Jaroslav Černý foreslog så Harris, som accepterede og samtidigt påtog sig jobbet som udgiver af serien Tutankhamun's Tomb Series. For Harris og i høj grad også for to af hans elever, Lise Manniche og Nick Reeves, blev Amarna deres skæbne; begge kom til at beskæftige sig med Amarna i resten af deres liv. Da Harris startede i København, mente han, at han nu kun manglede at skrive afsnittet om Amarna-religionen, men sådan var det alligevel ikke. Jo mere han kiggede – og jeg mener kiggede – på det publicerede materiale, jo flere brikker måtte fjernes fra puslespillet for forsøgsmæssigt at blive placeret et andet sted. Blandt de mest radikale tanker var tesen om, at dronning Nefertite ikke var forsvundet fra scenen sådan ca. 2/3 inde i hendes mands Akhenatens regeringstid, men at det var hende, der efter hans død kom på tronen som farao under navnet Smenkhkara! Uden kendskab til og uafhængigt af en russisk afhandling om emnet opdagede Harris på samme tid, at Akhenaten havde haft en anden dronning, Kiya, som man i dag anser for at have været mor til Tutankhamon. Og sådan fortsatte det – i resten af hans liv, dvs. godt og vel halvtreds år. Harris fik aldrig hold på materialet i en sådan grad, at han vovede at skrive en samlet fremstilling af denne i sandhed epokegørende periode i Ægyptens historie. Hans tanker påvirkede i høj grad andre, men selv opgav han at skrive kapitlet til *Cambridge*

Ancient History, hvor redaktørerne derefter til deres store forbitrelse måtte krybe til korset og bede Aldred om skrive det – en snes år senere end han kunne have gjort det.

Harris var en dygtig administrator og universitetspolitiker og levede i sine syv år i København således til fulde op til forventningerne hos det bedømmelsesudvalg, der havde indstillet ham til professoratet. Da han forlod København for at vende tilbage til England, efterlod han sig en skare af mennesker, for hvem mødet med ham kom til at spille en vigtig rolle for deres fremtidige virke som ægyptologer. Ved afskeden gav de ham en moderne foldestol, den type stol som konger og paver traditionelt har haft som embedstegn. Den stod i Harris' arbejdsværelse indtil hans død.

Som chef og kollega var Harris utroligt generøs, altid klar til at hjælpe med snart sagt alle, også private problemer. Men han kunne også være utroligt stejl og var ikke den, der ikke bar nag. Begge egenskaber fik afgørende betydning for hans karriere i England. I 1977 blev han Director of the School of Oriental Studies ved University of Durham i Nordengland, en stilling han i mange år havde ønsket sig. Her kunne man læse en lang række fag så som kinesisk, japansk, persisk, tyrkisk, mm. Den ægyptologiske afdeling havde hele fire mand ansat. De første år tegnede lyst; Harris blev involveret i universitetspolitik og bidrog konstruktivt med sine erfaringer fra den daværende demokratiske styreform på de danske universiteter. Vendepunktet kom, da den ene af ægyptologerne – rent faktisk en koptolog – i begyndelsen af 80'erne gik på pension. Det faldt uheldigvis sammen med, at universitetet i Durham blev udsat for en række krav om besparelser. Universitetet ville derfor ikke tillade Harris at genbesætte den ledige stilling. Han svarede igen med at nægte at optage nye studerende på hele School of Oriental Studies, og da der følgelig tre år senere ikke længere var undergraduate studerende tilbage, så universitetet sig nødsaget til at nedlægge hele skolen og afskedige de ansatte – inklusive chefen John Harris.

Herefter bosatte han og hans kone sig i Skotland lidt nord for Edinburgh, og her har de boet i lidt over tredive år. Harris afbrød så godt som enhver forbindelse til engelsk mainstream ægyptologi, men bevarede kontakten til dem, der havde stået ham nær. Men også her blev forholdene i stigende grad tyndet ud, i nogen grad fordi han boede så langt væk, men nok så meget fordi han fuldstændigt afviste at bevæge sig ind i den digitale verden. Selv en elektrisk skrivemaskine var bandlyst.

Jeg studerede hos Harris i Oxford i mit tredje studieår, og jeg kan uden tøven sige, at dette år var det mest formative i mit ægyptologiske liv. Harris var kun 11 år ældre end jeg, men hans død betyder ikke desto mindre afsked med en faderfigur.

Paul John Frandsen

Verden har forandret sig siden sidst, og mens disse ord skrives, befinder vi os midt i en af de største kriser, vi nogen sinde har været i, COVID-19-krisen. Nedlukningen af stort set hele verden har konsekvenser for alle. For mange mennesker har krisen medført store personlige og meget nære konsekvenser, når pårørende eller en selv rammes af sygdom og død, mange har mistet deres arbejde, og stort set ingen virksomheder eller erhverv undgår at blive ramt på den ene eller den anden måde. Overskrifterne i alle medier, også de ægyptiske, handler næsten kun om én ting, nemlig denne krise. Alt andet synes at være sat på standby. I Ægypten er der iværksat nogle af de samme forholdsregler som herhjemme, og stort set alle hoteller, seværdigheder, strande m.v. er lukkede. En af de hårdest ramte brancher er nemlig hele rejse-, turisme- og oplevelsesindustrien, som over hele verden er revet fuldstændig i stykker med tusinder af opsagte og milliardtab til følge. Det betyder selvfølgelig også, at rejser til Ægypten (og andre steder) ikke i øjeblikket er muligt, og i skrivende stund ved vi ikke, hvornår verden igen åbner!

Apropos åbning har Siden sidst længe fulgt den kommende og med spænding ventede åbning af Grand Egyptian Museum, GEM. Den 4. marts blev det meddelt, at åbningen er udskudt til 2021.

Det er et halvt år siden, vi senest udgav Siden sidst, og heldigvis er der mange spændende ting at fortælle om fra Ægypten, som intet har med den aktuelle, verdensomspændende krise at gøre.

FUND OG FORSKNING

Daqahliya i Deltaet

LERKISTER FRA FØRDYNASTISK TID

Ægyptiske arkæologer har fundet 83 grave i Om el-Khelgan-området i Daqahliya i Nildeltaet. Mostafa Waziri, generalsekretær i Supreme Council of Antiquities (SCA), siger, at gravene stammer fra første halvdel af det fjerde årtusind f.Kr., dvs. de hører til Naqada 3-perioden. De døde er gravsat i lerkister med krukker og andre offergaver. Der er ikke tidligere fundet så gamle lerkister i dette område. Fundet af begravelser viser, at der på det tidspunkt var store bosættelser her. Man forventer desuden at afdække flere grave under kommende udgravninger.

■ Lagt på nettet 12. februar 2020.
<http://english.ahram.org.eg/News/363414.aspx>

Memfis

STATUE AF RAMESSES II FUNDET PÅ PRIVAT GRUND

Ægyptiske arkæologer fra antikvitetsministeriet har fundet overdelen (105 cm høj) af en statue i spættet, rød granit af Ramesse II med ka-symbol på hovedet. Opdagelsen blev gjort i landsbyen Mit Rahina ved ruinerne af Memfis på privatejet grund, hvor ejeren var blevet grebet i at udføre ulovlige udgravninger. Mostafa Waziri, generalsekretær i SCA, påpeger, at der er tale om en unik figur, da det eneste kendte lignende eksempel med ka-symbolet på hovedet er træstatuen af kong Hor fra 13. dynasti – og den er som nævnt udskåret i træ, mens statuen af Ramesse II er hugget i granit.

Arkæologerne fandt desuden en samling store, røde granitblokke og kalk-

Foto Supreme Council of Antiquities.

stensblokke med scener, der viser Ramesse II under *heb-sed*-festen. Blokkene har formodentlig hørt til det store Ptah-tempel i Memfis. Statuen og blokkene er flyttet til friluftsmuseet i Memfis, hvor de skal restaureres.

■ Lagt på nettet 11. december 2019.
<http://english.ahram.org.eg/News/357585.aspx>

Giza

DEN "ANDEN" CHEOPS-BÅD

At der var mindst to både begravet for foden af Cheops-pyramiden er ikke nogen nyhed. Den "anden" Cheops-båd blev nemlig fundet i 1954 samtidig med den kendte i bådmuseet. Gruben, som den ligger i, kom dog til at ligge forseglet i mere end 30 år. Det var tydeligt, at den var i dårlig stand, og først i 1987 begyndte man at undersøge den ved hjælp af små robotter. Siden 2011 har professor Sakuji Yoshimura

(University of Higashi, Japan) arbejdet med at fiske fragmenter op, pt kun to større stykker om dagen. Arbejdet kan forhåbentlig afsluttes i løbet af 2020. Der er i skrivende stund blevet reddet 1160 fragmenter ud af de registrerede 1260. Efter restaurering skal båden udstilles på GEM.

■ Lagt på nettet 14. januar 2020.
<https://www.egypttoday.com/Article/4/79632/In-Pics-1160-parts-extracted-from-Khufu%E2%80%99s-ship>

Sakkara

TRINPYRAMIDEN ÅBNET FOR BESØGENDE
 Efter 14 års renoverings- og bevaringsarbejde er det indre af Djosers trinpyramide endelig åben for besøgende igen. Åbningen tiltrak mange mennesker, og blandt dignitarerne deltog både premierminister Mostafa Madbouly, antikvitetminister Khaled al-Anany (som i nogle måneder også har været turistminister) samt boligminister Assem el-Gazar. På pressekonferencen efter indvielsen sagde Madbouly, at åbningen af trinpyramiden sammen med andre arkæologiske projekter i Ægypten er et af landets megaprojekter. Han sagde også, at Ægypten har det som en af sine øverste prioriteter at bevare sin unikke verdensarv. Antikvitets- og turismeminister el-Anany fortalte om, at restaureringsprojektet var udført nærmest som kirurgi af ægyptiske konservatorer, der havde brugt 14 år på arbejdet. Restaureringen af trinpyramiden har kostet 104 millioner ægyptiske pund.

Pyramiden, der er landets ældste, er blevet konsolideret, og der er udbedret og fjernet skader, som blandt andet var opstået under jordskælv. Konservatorerne har fjernet sand, jord, småsten og støv fra trinene, de har sat løse stenblokke fast igen og fyldt mellemrummene mellem stenblokkene med det samme arkæologiske materiale, der var blevet brugt i konstruktionen af pyramiden. Ødelagte stenblokke er blevet repareret, og i de underjordiske gange er væggene blandt andet blevet forstærkede med meget omhyggelige restaureringsmetoder.

Gravkammeret efter restaureringen. Foto Ministry of Antiquities.

Området omkring pyramiden har også fået en ansigtsløftning med nye informationstavler om pyramiden og restaureringsarbejdet, nyt lyssystem og bedre adgangsforhold for gangbesværede og handicappede. Djosers gravkammer og korridorerne omkring er også blevet gendannet. Her stod en granitsarkofag, som viste sig at bestå af 32 granitblokke med sider på 3.47 × 5.35 meter og en højde på 4.73 meter. Den samlede vægt anslås til ca. 176 tons. Kisten hvilede på 18 kalkstenbaser, som alle var faldet sammen og havde fyldt gravkammeret med murbrokker. (Med særlig tilladelse fik Lise og en gruppe fra DÆS et kig ned til gravkammeret i 2008. Vi kom ind gennem korridoren på sydsiden, formodentlig udhugget af gravrøvere i 26. dynasti).

■ Lagt på nettet 5. marts 2020.
<http://english.ahram.org.eg/News/364751.aspx>
 Flotte billeder:
<https://www.theguardian.com/world/gallery/2020/mar/05/egypt-reopens-djoser-pyramid-in-pictures>

ROMERSK GRAV

I november sidste år kom meddelelsen om et fund gjort af en japansk-ægyptisk ekspedition under ledelse Nozumo Kawai. Det drejer sig om klipperne i den nordlige del af gravpladsen, hvor ingen andre tidligere havde gravet. Kawai ledte efter grave fra Nye Rige, men han fandt en romersk fra det 1. eller 2. årh. e.Kr. Beskrivelsen af anlægget er lidt uklar i de foreliggende avisrapporter, men der er tydeligvis tale om et gravkapel og et underjordisk gravkammer af form som en 15 m lang gang med fem mindre rum på hver side. Det øvre anlæg består af en 9 m lang trappe, dækket af et hvælvet loft af mursten. I en niche af kalksten stod en stele med afbildninger af Sokar, Thoth og Anubis med en to linjers indskrift på græsk nedenunder. Foran dem blev der fundet fem småfigurer af terrakotta af Isis-Afrodite med blottet underliv af en velkendt type og forskellig keramik. Yderligere var der rester af to liggende løvefigurer omkring 55 cm lange og 33 cm høje. Der var adgang til det underjordiske anlæg foran gravkapellet. Her

Foto Kanazawa University.

blev der fundet rester af mumier og forskellig keramik og ikke mindst en 58 cm høj uskadt terracottastatue af Isis-Afrodite. Gudinden bærer et overflødhedshorn og ledsages af en morian. På hovedet har hun Isis' horn, solskive og høje fjer. Yderligere blev der fundet en stele med en skulptur af Demeter med drueklase og lille hund og en græsk indskrift, der omtaler en Demetria Menelaou Ammonias Christi.

Dette er den første romerske katakombe, der er kommet for dagen i Sak-kara. I nærheden blev der fundet rester ikke blot af andre senere begravelser, men også af en tidlig dynastisk mastaba. LM.

<http://www.asahi.com/ajw/articles/AJ201911250001.html>

■ Lagt på nettet 25. november 2019.

Minya

YPPERSTEPRÆSTERNES FÆLLESGRAVE

Den første arkæologiske opdagelse i Ægypten i 2020 var fundet af en række fællesgrave viet til Thoths ypperstepræster og andre højtstående embedsmænd i Øvreægyptens 15. nome. Antikvitets- og turismeminister el-Anany fortalte ved afsløringen af fundet, at der siden 2018 er gjort flere fund i Minya-provinsen, herunder en cachette – et "skjulested" – med mumier, flere grave indeholdende sarkofager og begravelsesudstyr såsom smykker, ushabti-figurer og mumiemasker. Ministeren mener, at Minya i langt højere grad end det nu er tilfældet skal placeres på Ægyptens "turistkort" som et sted med mange markante, arkæologiske seværdigheder. For eksempel er der tidligere samme sted fundet 19 grave med i alt 70 sarkofager.

Det aktuelle fund består af 16 grave med omkring 20 sarkofager i forskellige former og størrelser, herunder fem antropoide sarkofager af blankpoleret kalksten med indskrifter og fem velbevarede trækister. Nogle af kisterne er dekoreret med navn og titler på deres

ejere. De blev fundet sammen med mere end 10.000 ushabti-figurer fremstillet i blå og grøn fajance, de fleste med den afdødes titler. Yderligere blev der fundet mere end 700 amuletter i forskellige former, størrelser og materialer, inklusive hjerteskarabæer, gudeamuletter og amuletter lavet af rent guld, såsom en ba-figur og en vinget kobra. Hertil kommer krukker i flere forskellige former og størrelser, stenhuggerhamre og kurve samt beskrevne kanopekrukker af kalksten og alabast.

■ Lagt på nettet 30. januar 2020.
<http://english.ahram.org.eg/News/362609.aspx>

SALVEKEGLER I EL-AMARNA

I årenes løb har der været skrevet en del om salvekegler, de klumper af en substans, som ægyptere af begge køn vises med oven på deres paryk ved festlige eller rituelle lejligheder. Derfor blev

"Gudens fader" og kgl. viftebærer Ay og hans hustru, kgl. amme Tiye ved indgangen til deres grav i el-Amarna, knælende umiddelbart under den store hymne til Aten. Tiye bærer en salvekegle, tilsyneladende sat på en enkel base. Ay bærer kun sin paryk, men i belønnings-scenen på gravvæggen har også han en salvekegle. Foto LM.

Image courtesy of the Amarna Project.

publikationen af nogle rigtige salvekegler, fundet i henh. 2010 og 2015 i el-Amarna, mødt med mere end almindelig interesse, især i den internationale presse. To af medlemmerne af Papyrus' redaktion (Lise og Rune) blev uafhængigt af hinanden bedt om en kommentar, men da vores guldkorn blev stærkt reduceret i citat, kommer her en lidt mere udførlig udredning.

De kuppelformede genstande fortolkes almindeligvis som klumper af fast salve. Den bestod utvivlsomt af en fast duftsubstans, dels 1) fordi genstande af lignende form ses som en hob i flade skåle, der bæres frem af tjenere, mens de med den anden hånd smører massen på personens hud, og dels 2) fordi den sammenhæng, de involverede parter afbildes i, oftest har at gøre med en begravelse eller en festlighed i samme anledning, der som sit egentlige tema har genfødsel med de dertil hørende remedier og rekvisitter. Her anslår parrykker, smykker, gennemsigtig klædedragt, parfume og kosmetik den rette stemning. Da ægypterne var ganske diskrete mht. at afbilde erotiske aktiviteter blandt almindelige dødelige, benyttede de sig i vid udstrækning af kodesprog og symboler. Lotusblomsten er en sådan markør. Duft er en anden. Men duft er usynlig og kan kun afbildes som en substans, eller i en dragt så tyngt af salve, at den bliver transparent. Gik ægypterne rundt med en sal-

vekegle på hovedet? Måske, måske ikke.

Vi er blevet vant til at indse, at Amarnatiden bragte mange forandringer, som også kan registreres ved fravær af visse ting. Der ses ikke nær så mange salvekegler i den tids kunst som før, hvilket kunne tyde på, at de netop havde et særligt, religiøst budskab tidlige. Generelt finder vi kun salvekegler afbildet blandt eliten eller middelklassen af den simple grund, at de ringere stillede hverken havde råd til billeder eller parfume. I byen el-Amarna var der dog salvekegler i omløb også i arbejdernes landsby og på "sydgravpladsen". At der er fundet rigtige kegler netop i disse grave er derfor særlig interessant.

Særligt i el-Amarna har arkæologerne interesseret sig for alt organisk materiale, deriblandt potteskår med noget på indersiden. Derfor er vi særligt vel informerede om fabrikationen af duftstoffer og lignende luksusvarer her (se Lise Manniche, 'Duften af Amarna', *Papyrus* 30/2, 2010, s. 24-33). I en tekst nævnes, at mesterbiavleren modtog en krukke olie, hvilket kunne tyde på, at olien skulle kombineres med bivoks. De to kegler, der blev fundet *in situ* på hovederne af to mumier i byen, bestod netop af en skal af voks over en kuppel af tekstil. Duft nævnes ikke. Enten er ethvert spor af den forsvundet, eller den var ikke påkrævet eller tilgængelig ved disse to

begravelser. At dømme efter de mange andre begravelser i området var det heller ikke en udbredt skik med salvekegler.

Artiklen foreslår, at der ikke er nogen grund til at tvivle på, at sådanne kegler også blev båret ude i det virkelige liv for at understrege, at ejeren var i en rituelt renset eller særlig beskyttet tilstand. Det er vanskeligt at afgøre, om de fundne kegler kun var til gravbrug, eller om fremstillingsmåden også gjaldt for de kegler, der er afbildet på personer, der endnu synes at være ved godt helbred. LM.

<https://www.sciencenews.org/article/ancient-egyptians-head-cones>

■ Lagt på nettet 10. december 2019 og derefter citeret af mange andre medier.

Den oprindelige artikel af Anna Stevens m.fl. 'From representation to reality: ancient Egyptian wax head cones from Amarna', *Antiquity* 93/372, 2019 s.1515-1533 ligger også online.

Tutankhamons grav igen

I Frankrig har de et populært blad om det gamle Ægypten kaldet *Pharaon*. Det udgives af François Tonic, og det har, ligesom vores, noget om det sidste nye. Denne gang drejer det sig om, at Mamdouh el-Damaty, tidligere antikvitetsminister, med nogle nye eksperter åbenbart alligevel har lokaliseret et hulrum i nærheden af Tutankhamons gravkammer. Som Tonic skriver: "Man kan lave 10, 100 eller 1000 analyser, og man kommer ikke ud over teorier og formodninger. Der er kun én ting at gøre: at se efter og foretage en lille boring i klippen. Hvis der er noget, kan man ved hjælp af mikrokameraer se hvad det drejer sig om og bestemme, om der skal lukkes op eller ej. Hvis der ikke er noget, er der ikke mere at snakke om!" LM.

Pharaon 26. februar 2020, mail 6. marts.

En leopard i Aswan

En leopard stirrer roligt, men insistende på os fra for over 2000 år siden.

Computerrestauration af leoparden. Foto Universitetet i Milano.

Foto Department of Classics, University of Cincinnati.

Den blev bragt for dagen af den ægyptiske-italienske ekspedition i Aswan under ledelse af Patrizia Piacentini. Hvad har den mon at fortælle? Den er afbildet på et sarkofaglåg i højde med hvor mumiens hoved ville befinde sig. Allerede i Unas-pyramiden omtaler teksterne kongen som havende leopardhovede, og leopardfigurer var i Nye Rige en del af kongeligt gravudstyr. Højststående privatpersoner anvendte undertiden leopardpels i deres beklædning, og det blev en embedsdragt for *sem*-præster. Ejeren af graven hed Tit, men han var ikke alene. I det første rum lå der ikke færre end 35 velbevarede mumier, inklusive små børn i et sideniche. I det bageste rum var der begravet fire mumier med deres madvarer til rejsen i det hinsides. Der lå også rester af balsameringsmateriale og ikke mindst en lille skål, der viste sig at indeholde pinjekerner. (Der groede ikke pinjetræer i Ægypten, men de kendes fra litteraturen, for eksempel i den ene halvdel af historien om De To Brødre, hvor lillebroderens hjerte lægges i pinjetræets blomst i et fjernt land for senere at blive genoplivet, hvilket kan siges at være en relevant betragtning i denne sammenhæng.) Tekster i graven nævner områdets guder: Khnum, Satis og Anukis sammen med Nilguden Hapi.

Graven er en del af en nekropol med omkring 300 grave, der ligger i nærheden af Aga Khans mausolæum. Den var

i brug i perioden 600 f.Kr. – 400 e.Kr. LM.

<https://www.livescience.com/egyptian-leopard-sarcophagus.html>

<https://lastatalenews.unimi.it/egittoscoperta-necropoli-usata-per-oltre-10-secoli>

■ Lagt på nettet 24. april 2019 og 2. marts 2020.

Hathor i Pylos

Under udgravning af en tholos-formet grav i Pylos på det sydvestlige Peloponnes i Grækenland, dateret til omkring 1500 f.Kr. fandt et hold fra Cincinnati Universitet i december et smykkevedhæng tydeligvis inspireret af gudinden Hathor: frontalt ansigt, kører, paryk

med volutter er hendes karakteristiske kendetegn. Motivet er ægyptisk, men udførelsen udenlandsk. Det er det eneste af sin art fundet i området, som Sharon Stocker og Jack Davies har udgravet siden 1992. Ej heller kendes noget lignende fra Kreta og det græske fastland. Udgravningerne viser, at Pylos har spillet en større rolle i den mykeniske kultur (1650-100 f.Kr.) end man tidligere har ment. Her boede kong Nestor, kendt fra Homers Iliaden. LM.

■ Lagt på nettet 18. december 2019. https://news.artnet.com/art-world/archaeologists-egyptian-goddess-greece-1737300?fbclid=IwAR1H6BR367tTENe-fV5AcuEJc-sFSyJWnoyysl-yufF6nigmjzfEXxzP1_8

NYT PÅ NETTET

Digital epigrafi

Oriental Institute i Chicago har lanceret en meget informativ og i øvrigt flot hjemmeside helliget instituttets epigrafiske arbejde, der har stået på i de sidste 95 år. W. Raymond Johnson, der er chef for OI's Epigraphic Survey, fortæller, at Krisztián Vértés' manual om digital epigrafi var vokset fra sit oprindelige format som elektronisk bog, og at hjemmesiden indeholder hele denne manual, som man så hurtigt kan rette

og tilføje i. Desuden har instituttet lagt en stor mængde materiale ud, som ellers var beregnet til bind 2 og 3 i serien. Her er forskelligt informationsmateriale om digital tegneteknik, om hvilke konventioner, Epigraphic Survey benytter i digital tegning, grundige beskrivelser og flotte billeder fra tidligere epigrafiske arbejder, anmeldelser af udstyr til at udføre digital tegning og meget mere. Alt ligger frit tilgængeligt. Man kan tilgå hjemmesiden her: <http://www.digital-epigraphy.com>

MUSEUMSnyt

Det var på tide

Det har længe undret denne Siden sidstskribent, at der ikke for længst er bygget arkæologiske museer i de ægyptiske badebyer. Både Sharm el-Sheikh på Sinai og Hurghada på fastlandet ligger forholdsvist langt fra Cairo og Luxor med disse byers store, kendte seværdigheder samtidig med, at der er gjort mange interessante fund i ørkenområderne og i Rødehavet. Selvom et stort antal turister vælger netop badebyerne, fordi det historiske og arkæologiske Ægypten ikke er deres topprioritet, er der alligevel ganske mange, som gerne vil smage lidt på for eksempel oldtidens Ægypten. Derfor er det glædeligt, at der nu er kommet gang i byggeriet af et museum i Sharm el-Sheikh igen, og at der netop er åbnet et i Hurghada. Antikvitetsministeriet har ambitiøse planer om at renovere og etablere en række museer i forskellige regioner i hele Ægypten for at fremme turisme. Blandt de vigtigste er etableringen af det museum i **Sharm el-Sheikh**, som snart står færdigt.

Antikvitetsminister Khaled el-Anany besøgte allerede i efteråret 2019 Sharm el-Sheikh for at inspicere byggeriet, som bliver det første oldsagsmuseum i badebyen. Arbejdet begyndte faktisk helt tilbage i 2006, men stoppede i 2009 på grund af arkitektoniske problemer, og derefter manglede der midler efter Det arabiske Forår og revolutionen d. 25. januar 2011, som for en tid satte en stopper for turismen. Arbejdet blev genoptaget i begyndelsen af 2019 med et budget på 800 millioner ægyptiske pund.

Waad Abul-Ela, der er ministeriets projektleder, fortalte i efteråret 2019, at mere end 90 pct. af museets byggeri er afsluttet, og at man håber at kunne åbne "snart". Den første åbningsfase vil inkludere to udstillingshaller, butikker og gallerier. Den ene udstillingshal er på 1200 m², og her skal der udstilles

Foto Ministry of Antiquities.

genstande fra oldtidens Ægypten om livet, døden og efterlivet samt en række dyremumier fra blandt andet Sakkara. Den anden hal skal rumme genstande fra andre perioder end den faraoniske med oldsager fra den græsk-romerske, den byzantinske og den osmanniske periode. Det drejer sig blandt andet om et komplet romersk bad, der er fundet i Tel al-Her i det nordlige Sinai. I den osmanniske afdeling vil de besøgende kunne se beduintelte fra Sinai og Siwa-oasen.

Da denne notits blev skrevet i oktober var det meningen, at museet i

Sharm el-Sheikh skulle åbne i april 2020. Ved redaktionens slutning var der ikke nogen indikation af, at det kommer til at ske.

■ Lagt på nettet 15. oktober 2019 og 18. marts 2020

<http://english.ahram.org.eg/News/352900.aspx>

<https://www.egypttoday.com/Article/4/82754/Sharm-El-Sheikh-museum-receives-300-artifacts>

Museet i **Hurghada** blev indviet i slutningen af februar 2020 af premierminister Mostafa Madbouly og antikvitets-

Foto LM.

NYE BØGER

og turismeminister Khaled el-Anany. Museet er grundlagt i et samarbejde mellem den private sektor og den ægyptiske regering, således at private har betalt museet, mens den daglige drift varetages af antikvitsministeriet, som også skal forvalte alt angående oldsagerne, forskning med videre. Museets areal er 10.000 m² (!), og det rummer 1791 genstande, som er hentet i forskellige lagerbygninger i Rødehavsområdet og andre steder i landet. Der er udstillet mange forskellige ting, som blandt andet relaterer sig til hjemmet, skønhed, luksus, mode, sport, musik med mere. De stammer fra faraonisk til moderne tid.

■ Lagt på nettet 29. februar 2020.
<http://english.ahram.org.eg/News/364380.aspx>

Aswan

Det fine lille herbarium i den botaniske have på øen i Aswan er nu atter åbent for publikum. I en liste over herbarier i hele verden (*Taxon*, 40/4, 1991, s. 687) er det nu også kommet med. Der oplyses det, at samlingen er grundlagt i 1987, og at den rummer 5000 eksemplarer. Herbariet hører under det naturvidenskabelige fakultet ved universitet i Aswan. LM.

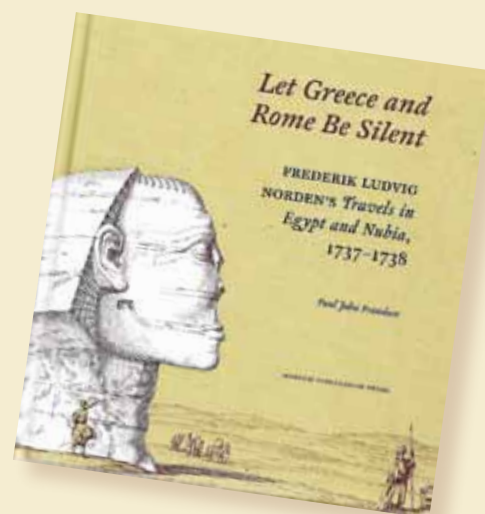
To af DÆS' bestyrelsesmedlemmer har siden sidst barslet med nye bøger.

Lise Manniches bog om Tutankhamons salvekar (se også *Papyrus* 37/1, 2017, s.14-27) har været 35 år undervejs. Den er tænkt som et bind i den samlede videnskabelige behandling af fundet, som Howard Carter ikke ene mand havde mulighed for at gennemføre. Ud over den egentlige katalogtekst citerer bogen derfor alt det, Carter havde at sige om de spektakulære krukker, tilføjet efter tidens vurderinger af dem, deres nyere historie og en diskussion af deres formål. Bogen er illustreret med de oprindelige fotografier af Harry Burton samt nye farvefotos af Sandro Vannini og udgivet i samarbejde med The Griffith Institute, Oxford.

The Ornamental Calcite Vessels from the Tomb of Tutankhamun
 Peeters, Leuven, Paris, Bristol, CT
 2019

Paul John Frandsen har brugt mange år på at studere vor berømte landsmand Fredrik Ludvig Nordens manuskripter, og han skrev også forordet til pragtudgaven på dansk (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab i samarbejde med Forlaget Vandkunsten 2010). Den blev oprindeligt skrevet på fransk og udgivet i 1755 efter forfatterens død. Den nye bog er illustreret med mere end 50 af Nordens tegninger, og den fortæller historien om publikationen af dette tidlige værk og den betydning det fik for eftertiden. LM.

'Let Greece and Rome Be Silent'.
 Fredrik Ludvig Norden's *Travels in Egypt and Nubia, 1737 – 1738*,
 Museum Tusculanum Press
 København 2019

Billedet af Bes*Lise Manniche***Den upåagtede mumie i Cambridge***Mette Gregersen***Fækalier i ægyptisk lægekunst***Lise Manniche***Helvedes Magter:
En dødelig forbandelse fra
middelalderens Ægypten***Korshi Dosoo***Nekrolog: John Richard Harris***Paul John Frandsen***Siden sidst***Louise Alkjær*